CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

agannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepa

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अग्र

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

सांख्यतत्वकौमुदि टीकानो

बालाराम उदासीन

प्राप्तिस्थान—

पण्डित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजी

बम्बई

लक्ष्माशुचिविनिर्मिल्ला सितं विष्वप
सर्पिषा ॥ रागद्वेषानलो ये कं स्त्रिप
र श्नाति मानवै ॥१॥

स्वस्तिश्रीगणेशाय नमः

श्री

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

agannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

agannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

स्व

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कु
ले मम भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता
यान्तु परां गतिम् सर्पिरवयाविन्दुदे
लेभ्यप्रयुक्तदौलेभ्यन्तीविन्दुवेदे
कासंभावनाविषयीभूतासत्ता
सौदौलेभ्यप्रयुक्तदोलभ्यैवच
[illegible]ऽपिस्यात् इत्यत्र अपेक्षप्र
युज्यमानपदार्थद्योतकत्वादपिप
दार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमु
च्चयेष्वित्यनेन सूत्रेण कर्मप्रव
चनीयसंज्ञायां गत्युपसर्गसंज्ञे प्र
वनीयस्योऽवद्यादीयवा संज्ञा
दुयस्पबाधात्यतं उपसर्गप्र
दत्वमप्रीमासिद्धयचाद्युपपन्ने

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

agannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आचार्य ईस्वर कृष्ण

॥ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥

(साङ्ख्यकारिका)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां नमामः ।
अजा ये तां जुषमाणां भजन्ते जहत्येनां भुक्तभोगां नुमस्तान् ॥
कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये ।
पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः ॥ १ ॥

स्यादेतत् माभूद्दृष्ट उपायो वैदिकस्तु ज्योतिष्टोमादिः सहस्रसंवत्सरपर्य्यन्तः कर्म्मकलापस्तापत्रयमैकान्तमत्यन्तञ्चापनेष्यति । श्रुतिश्च स्वर्गकामोयजेतेति । स्वर्गश्च यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदमिति ॥ दुःखाविरोधी सुखविशेषश्च स्वर्गः स च स्वसत्तया समूलघातमपहन्ति दुःखं, न चैष क्षयी । तथाहि श्रूयते " अपाम सोमममृता अभूमेति " तत्क्षये कुतोऽस्यामृतत्वसम्भवः । तस्माद्वैदिकस्योपायस्य तापत्रयप्रतीकारहेतोर्मुहूर्तयामाहोरात्रमाससंवत्सरादिनिर्वर्त्तनीयतयानेकजन्मपरम्परायाससम्पादनीयाद्विवेकज्ञानादीषत्करत्वात्पुनरप्यपार्था जिज्ञासा इत्याशङ्क्याह ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

स्योपायान्तरस्य सद्भावाद्वा । तत्र न तावद्दुःखं नास्ति नाप्यजिहासितमित्यत उक्तं दुःखत्रयाभिघातादिति । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकञ्च । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वञ्चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम् तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम् । तदनेन दुःखत्रयेणान्तःकरणवर्त्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघात इति । एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरुक्तः । यद्यपि च न सन्निरुध्यते [illegible] दुः[illegible]

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

न्तापस्य प्रतीकाराय मनोज्ञस्त्रीपानभोजनविलेपनवस्त्रालङ्कारादिविषयप्राप्तिरुपायः सुकरः । एवमाधिभौतिकदुःखस्य नीतिशास्त्राभ्यासकुशलतानिरत्ययस्थानाध्यासनादिः प्रतीकारहेतुरीषत्करः । तथाधिदैविकस्यापि दुःखस्य मणिमन्त्रौषधाद्युपयोगः सुकरः प्रतीकारोपाय इति । निराकरोति । नेति । कुतः, एकान्तात्यन्ततोऽभावात् एकान्तो दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावः अत्यन्तो दुःखस्य निवृत्तस्य पुनरनुत्पादस्तयोरेकान्तात्यन्तयोरभाव एकान्तात्यन्ततोऽभाव इति । षष्ठीस्थाने सार्व्वविभक्तिकस्तासिः । एतदुक्तं भवति यथाविधिरसायनादिकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्याध्यात्मिकादेर्दुःखस्य निवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्वं, निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनादनात्यन्तिकत्वमिति सुकरोऽप्यैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेर्न दृष्ट उपाय इति नापार्थी जिज्ञासेत्यर्थः । यद्यपि दुःखममङ्गलं तथापि तत्परिहारार्थत्वेन तदपघातो मंगलमेवेति युक्तं शास्त्रादौ तत्कीर्त्तनमिति ॥ १ ॥

स्यादेतत् माभूद्दृष्ट उपायो वैदिकस्तु ज्योतिष्टोमादिः सहस्रसंवत्सरपर्य्यन्तः कर्म्मकलापस्तापत्रयमैकान्तमत्यन्तञ्चापनेष्यति । श्रुतिश्च स्वर्गकामोयजेतेति । स्वर्गश्च यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदमिति ॥ दुःखविरोधी सुखविशेषश्च स्वर्गः स च स्वसत्तया समूलघातमपहन्ति दुःखं, न चैष क्षयी । तथाहि श्रूयते " अपाम सोममममृता अभूमेति " तत् क्षये कुतोऽस्यामृतत्वसम्भवः । तस्माद्वैदिकस्योपायस्य तापत्रयप्रतीकारहेतोर्मुहूर्तयामाहोरात्रमाससंवत्सरादिनिर्वर्त्तनीयतयानेकजन्मपरम्परायाससम्पादनीयाद्विवेकज्ञानादीषत्करत्वात् पुनरप्यपार्था जिज्ञासा इत्याशङ्क्याह ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepa

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥

गुरुपाठादनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः । एतदुक्तं भवति श्रूयत एव परं न तु केन चित् क्रियत इति तत्र भव आनुश्राविक इति तत्र प्राप्तो ज्ञात इति यावत् आनुश्राविकोऽपि कर्म्मकलापो दृष्टेन तुल्यंवर्त्तत इति ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । यद्यपि चानुश्राविक इति सामान्येनाभिहितं तथापि कर्म्मकलापाभिप्रायोद्रष्टव्यः विवेकज्ञानस्याप्यानुश्राविकत्वात् तथाच श्रूयते "आत्मा वा अरे ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्यः न स पुनरावर्त्तते न स पुनरावर्त्तते" इति । अस्यां प्रतिज्ञायां हेतुमाह स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः । अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवीजादिवधसाधनता । यथाह स्म भगवान् पञ्चशिखाचार्य्यः 'स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्ष' इति । स्वल्पःसंकरः ज्यो[illegible]ादिजन्मनः प्रधाना पूर्व[illegible] पशु[illegible]ानर्थहेतुना अपूर्व्वेण । सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्म्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहा-ह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम् ।

न च मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन बाध्यत इति युक्तं, विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्व्वलं बाध्यते । नचेहास्ति कश्चिद्विरोधः भिन्नविषयत्वात् तथाच न हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्व-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

र्थत्वमुच्यते नानर्थहेतुत्वाभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चा-नर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिद्विरोधः हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीति ।

क्षयातिशयौ च फलगतावप्युपाये उपचरितौ क्षयित्वञ्च स्वर्गादेः सत्त्वे सति कार्य्यत्वादनुमितमिति । ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनं वाजपेयादयस्तु स्वाराज्यस्येत्यतिशययुक्तत्वम् । परसम्पदुत्कर्षो हि हीनसम्पदं पुरुषं दुःखा करोति । अपाम सोमममृता अभूमेति चामृतत्वाभिधानं चिरस्थेमानमुपलक्षयति । यदाहुः 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत' इति अत एव च श्रुतिः 'न कर्म्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति' । तथा 'कर्म्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमीहमानाः । तथा परे ऋषयो मनीषिणः परं कर्म्मभ्यो ऽमृतत्वमानशु'रिति । तदेतत्सर्व्वमभिप्रेत्याह, तद्विपरीतः श्रेयान् तस्मादानुश्रविकाद्दुःखापघातकादुपायात् सोमादेरविशुद्धादनित्यसातिशयफलाद्विपरीतो विशुद्धो हिंसादिसंकराभावान्नित्यानतिशयफलोऽसकृदपुनरावृत्तिश्रुतेः । न च कार्य्यत्वेनानित्यता फलस्य युक्ता भावकार्य्यस्य तथात्वात् दुःखप्रध्वंसस्य तु कार्य्यस्यापि तद्विपरीत्यात् । न च दुःखान्तरोत्पादः कारणप्रवृत्तौ कार्य्यानुत्पादात् विवेकज्ञानोपजननपर्य्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः । एतच्चोपरिष्टादुपपादयिष्यते ।

अक्षरार्थस्तु तस्मादानुश्रविकाद्दुःखापघातकाद्धेतोर्विपरीतः सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः साक्षात्कारो दुःखापघातको हेतुः अत एव श्रेयान् आनुश्रविको हि वेदविहितत्वान्मात्रया दुःखापघातकत्वाच्च प्रशस्यः सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्रशस्यः तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः श्रेयान् । कुतः पुनरस्योत्पत्तिरित्यत उक्तं व्यक्ता-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

व्यक्ताविज्ञानात् व्यक्तञ्चाव्यक्तञ्च ज्ञश्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः तेषां विज्ञानं विवेकेन ज्ञानम् । व्यक्तज्ञानपूर्व्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानं तयोश्च पारार्थ्येनात्मा परो ज्ञायत इति ज्ञानक्रमेणाभिधानम् । एतदुक्तम्भवति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यो व्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा शास्त्रयुक्त्या च व्यवस्थाप्य दीर्घकालादरनैरन्तर्य्यसत्कारसेवितात् भावनामयाद्विज्ञानादिति । तथाच वक्ष्यति । एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् । अविपर्य्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानमिति ॥ ६ ॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय शास्त्रमारभमाणः श्रोतृबुद्धिसमवधानाय तदर्थं संक्षेपतः प्रतिजानीते ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोड़शकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चिदुभयमपूर्व्वेण । सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्म्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम् ।

न च मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन बाध्यत इति युक्तं, विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्व्वलं बाध्यते । नचेहास्ति कश्चिद्विरोधः भिन्नविषयत्वात् तथाच न हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्व-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कियती चेदत उक्तं षोड़शकस्तु विकार इति षोड़शसंख्यापरिमितो गणः षोड़शकः । तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिरिति । यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां पयोबीजादीनां दध्यङ्कुरादयस्तथापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः । सर्व्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम् । अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति । एतच्च सर्व्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते ॥ ३ ॥

तामिममर्थं प्रामाणिकं कर्त्तुमभिमताः प्रमाणभेदा लक्षणीयाः न च सामान्यलक्षणमन्तरेण शक्यं विशेषलक्षणं कर्त्तुमिति प्रमाणसामान्यं तावल्लक्षयति ।

[illegible] ं च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

तस्मादानुश्रविकाद्दुःखापघातका [illegible]

तिशयफलाद्विपरीतो विशुद्धो हिंसादिसंकराभावान्नियानि [illegible] ॥

ऽसकृदपुनरावृत्तिश्रुतेः । न च कार्य्यत्वेनानित्यता फलस्य युक्ता भावकार्य्यस्य तथात्वात् दुःखप्रध्वंसस्य तु कार्य्यस्यापि तद्विपरीत्यात् । न च दुःखान्तरोत्पादः कारणाप्रवृत्तौ कार्य्यानुत्पादात् विवेकज्ञानोपजननपर्य्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः । एतच्चोपरिष्टादुपपादयिष्यते ।

अक्षरार्थस्तु तस्मादानुश्रविकाद्दुःखापघातकाद्धेतोर्विपरीतः सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः साक्षात्कारो दुःखापघातको हेतुः अत एव श्रेयान् आनुश्रविको हि वेदविहितत्वान्मात्रया दुःखापघातकत्वाच्च प्रशस्यः सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्रशस्यः तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः श्रेयान् । कुतः पुनरस्योत्पत्तिरित्यत उक्तं व्यक्ता-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

व्यक्तात्मविज्ञानात् व्यक्तञ्चाव्यक्तञ्च ज्ञश्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः तेषां विज्ञानं विवेकेन ज्ञानम् । व्यक्तज्ञानपूर्व्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानं तयोश्च पारार्थ्येनात्मा परो ज्ञायत इति ज्ञानक्रमेणाभिधानम् । एतदुक्तं भवति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यो व्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा शास्त्रयुक्त्या च व्यवस्थाप्य दीर्घकालादरनैरन्तर्य्यसत्कारसेवितात् भावनामयाद्विज्ञानादिति । तथाच वक्ष्यति । एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् । अविपर्य्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानमिति ॥ ६ ॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय शास्त्रमारभमाणः श्रोतृबुद्धिसमवधानाय तदर्थं संक्षेपतः प्रतिजानीते ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित् प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुभयरूप इति । तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृतिरविकृतिः प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था सा अविकृतिः प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम् मूलेति मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्य्यसंघातस्य सा मूलं न त्वस्या मूलान्तरमस्ति अनवस्थाप्रसङ्गात् । न चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः । कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियत्यश्चेत्यत उक्तम् महदाद्याः प्रकृतयश्च विकृतयश्च ता इति प्रकृतिविकृतयः सप्तेति । तथाहि महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः एवं पञ्च तन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनाम् प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य । अथ का विकृतिरेव

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कियती चेदत उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः। तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिरिति। यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां पयोबीजादीनां दध्यङ्कुरादयस्तथापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः। सर्व्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम्। अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति। एतच्च सर्व्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते ॥ ३ ॥

तामिममर्थं प्रामाणिकं कर्त्तुमभिमताः प्रमाणभेदा लक्षणीयाः न च सामान्यलक्षणमन्तरेण शक्यं विशेषलक्षणं कर्त्तुमिति प्रमाणसामान्यं तावल्लक्षयति।

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात्।
त्रिविधम्प्रमाणमिष्टम्प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

अत्र च प्रमाणमिति समाख्या लक्ष्यपदं तन्निर्वचनञ्च लक्षणम् प्रमीयतेऽनेनेति निर्वचनात् प्रमां प्रति करणत्वं गम्यते। असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिर्बोधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा तत्साधनम्प्रमाणमिति। एतेन संशयविपर्य्ययस्मृतिसाधनेष्वप्रसङ्गः। संख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति। त्रिविधमिति। तिस्रो विधा अस्य प्रमाणसामान्यस्य त्रिविधमिति न न्यूनं नाप्यधिकमित्यर्थः। विशेषलक्षणानन्तरञ्चैतदुपपादयिष्यामः। कतमाः पुनस्ता विधा इत्यत आह दृष्टमनुमानमाप्तवचनं चेति। एतच्च लौकिकप्रमाणाभिप्रायम् लोकव्युत्पादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य तस्यैवात्राधिकारात् आर्षन्तु विज्ञानं योगिनामूर्ध्वस्रोतसांच न लोकव्युत्पादनायालमिति सदपि नाभिहितमनति-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कारात् । स्यादेतत् मा भून्न्यूनमधिकन्तु कस्मान्न भवति, संगिरन्ते हि वादिन उपमानादीन्यपि प्रमाणानीत्यत आह, सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वादिति । एष्वेव दृष्टानुमानाप्तवचनेषु सर्व्वेषां प्रमाणानां सिद्धत्वादन्तर्भावादित्यर्थः एतच्चोपपादयिष्यत इत्युक्तम् । अथ प्रमेयव्युत्पादनाय प्रवृत्तं शास्त्रं कस्मात् प्रमाणं सामान्यतो विशेषतश्च लक्षयतीत्यत आह प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति । सिद्धिः प्रतीतिः । सेयमार्य्या अर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रममनादृत्य व्याख्याता ॥ ४ ॥

सम्प्रति प्रमाणविशेषलक्षणावसरे प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात्तदधीनत्वाच्चानुमानादीनां सर्व्ववादिनामविप्रतिपत्तेश्च तदेव तावल्लक्षयति ।

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्व्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु ॥ ५ ॥

अत्र दृष्टमिति लक्ष्यनिर्द्देशः परिशिष्टन्तु लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । अवयवार्थस्तु विषिन्वन्ति विषयिणमनुबध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्व्वन्तीति यावत् विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्चास्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणा योगिनामूर्ध्वस्रोतसाञ्च विषयाः । विषयंविषयं प्रति वर्त्तते इति प्रतिविषयमिन्द्रियं वृत्तिश्च सन्निकर्षः अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्नध्यवसायस्तदाश्रित इत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम् उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते इदं तत् प्रमाणम् अनेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत् फलं प्रमा बोधः । बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्यचेतनो घटादिवत् एवं हि बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परिणामभेदा अचे-

व्याप्यव्यापकभाव पक्षधर्मतापूर्वक मनुमानम्

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तना: पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतन: सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्त्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिबिम्बितस्तच्छायापत्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनोऽनुगृह्यते चितिच्छायापत्त्या चाचेतनापि बुद्धिस्तदध्यवसायोऽप्यचेतनश्चेतन इव भवतीति । तथाच वक्ष्यति । तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तेव भवत्युदासीन इति । अत्राध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिनत्ति संशयस्य अनवस्थितग्रहणेनानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्यनर्थान्तरम् । विषयग्रहणने चासद्विषयं विपर्ययमपाकरोति प्रतिग्रहणेन चेन्द्रियार्थसन्निकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादय: पराहता भवन्ति । तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्य सम्पूर्णं लक्षणम् । लक्षणान्तराणि तु तैर्थिकानां न दूषितानि विस्तरभयादिति

नानुमानम्प्रमाणमिति वदता लौकायतिकेनाप्रतिपन्न: सान्दिग्धो विपर्य्यस्तो वा पुरुष: कथं प्रतिपाद्येत न च पुरुषान्तरगता अज्ञानसन्देहविपर्यासा: शक्या अर्व्वाग्दृशा प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुं नापि मानान्तरेण, अनभ्युपगमात्, अनवधृताज्ञानसंशयविपर्य्यासस्तु यं कंचित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत तदनेनाज्ञानादय: परपुरुषवर्त्तिनोऽभिप्रायभेदाद्वचनभेदाद्वा लिङ्गादनुमातव्या इत्यकामेनाप्यनुमानम्प्रमाणमभ्युपेतव्यम् । तत्र प्रत्यक्षकार्य्यत्वादनुमानं प्रत्यक्षानन्तरं लक्षणीयं तत्रापि सामान्यलक्षणपूर्व्वकत्वाद्विशेषलक्षणस्यानुमानसामान्यं तावल्लक्षयति । तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्व्वकमिति । लिङ्गं व्याप्यं लिङ्गि व्यापकं शङ्कितसमारोपितोपाधिनिराकरणेन वस्तु स्वभावप्रतिबद्धं व्याप्यं येन च प्रतिबद्धं तद्व्यापकम् । लिङ्गलिङ्गिग्रहणेन च विषयवाचिना विषयिणं प्र-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

त्ययमुपलक्षयति धूमादिर्व्याप्यो वह्न्यादिर्व्यापक इति यः प्रत्ययस्त-त्पूर्व्वकम् । लिङ्गिग्रहणञ्चावर्त्तनीयं तेन लिङ्गमस्यास्तीति पक्ष-धर्म्मताज्ञानमपि दर्शितं भवति । तद्व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्म्मताज्ञा-नपूर्व्वकमनुमानमित्यनुमानसामान्यं लक्षितम् । अनुमानविशेषान् तन्त्रान्तरलक्षितान् अभिमतान् स्मारयति । त्रिविधमनुमानमाख्यातं तदिति । तत्सामान्यतोलक्षितमनुमानं विशेषतस्त्रिविधम् पूर्व्ववत् शे-षवत् सामान्यतोदृष्टञ्च । तत्र प्रथमं तावत् द्विविधं वीतमवीतञ्च अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतं व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषे-धकमवीतम् । तत्रावीतं शेषवत् शिष्यते परिशिष्यते इति शेषः सएव विषयतया यस्यास्त्यनुमानज्ञानस्य तच्छेषवत् । यदाहुः प्रसक्तप्र-तिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः परिशेषइति । अस्य चावीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमग्रेऽभिधास्यते । वीतञ्च द्वेधा पूर्व्ववत् सामान्यतोदृष्टञ्च । तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत् तत्पूर्व्ववत् पूर्व्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् तदस्य विषय-त्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्व्ववत् यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः प-र्व्वतेऽनुमीयते तस्य च वन्हित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणवह्निविशे-षो दृष्टो रसवत्याम् । अपरञ्च वीतं सामान्यतोदृष्टम् अदृष्टस्वलक्षण-सामान्यविषयं यथेन्द्रियविषयमनुमानम् । अत्र हि रूपादिज्ञानानां क्रियात्वेन करणत्वमनुमीयते । यद्यपि च करणत्वसामान्यस्य छिदादौ वास्यादि स्वलक्षणमुपलब्धं तथापि यज्जातीयं रूपादिज्ञाने करण-त्वमनुमीयते तज्जातीयस्य करणत्वस्य न दृष्टं स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण, इ-न्द्रियजातीयं हि तत् करणं नचेन्द्रियत्वस्य सामान्यस्य स्वलक्षणमि-न्द्रियविशेषः प्रत्यक्षगोचरोऽर्व्वाग्दृशां यथा वन्हित्वस्य सामान्यस्य स्वलक्षणं वन्हिः । सोऽयं पूर्व्ववतः सामान्यतोदृष्टात् सत्यपि वीतत्वेन

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तुल्यत्वे विशेषः। अत्र दृष्टं दर्शनं सामान्यतइति सामान्यस्य सार्व-विभक्तिकस्तसिः। अदृष्टस्वलक्षणस्य सामान्यविशेषस्य दर्शनमनुमा-नमित्यर्थः सर्वञ्चैतदस्माभिर्न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायां व्युत्पादितं नेहोक्तं विस्तरभयादिति।

प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणसमनन्तरम् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिहेतुकज्ञा-नानुमानपूर्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्य स्वार्थसम्बन्धज्ञानसहकारि-णश्च शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वादनुमानपूर्वकत्वमित्यनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयति। आप्तश्रुतिराप्तवचनन्त्विति। तत्राप्तवचनमिति लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टं लक्षणम् आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत्, आप्ता चासौ श्रुतिश्चेति आप्तश्रुतिः श्रुतिर्वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानं तच्च स्वतः प्रमाणम् अ-पौरुषेयवेदवाक्यजनितत्वेन च सकलदोषाशङ्काविनिर्मुक्तेर्युक्तं भ-वति एवं वेदमूलस्मृतीतिहासपुराणवाक्यजनितमपि ज्ञानं युक्तम् आ-दिविदुषश्च कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वेद्युरवगतानामर्थानामपरेद्युः। तथाचावट्यजैगीषव्य-संवादे भगवान् जैगीषव्यो दशमहाकल्पवर्त्तिजन्मस्मरणमात्मन उवाच दशसु महाकल्पेषु विपरिवर्त्तमानेन मयेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण। आ-प्तग्रहणेन चायुक्ताः शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थकसंसारमोचकादीनामागमा-भासा निराकृता भवन्ति। अयुक्ताश्चैतेषां विगानात् छिन्नमूलत्वात् प्र-माणविरुद्धार्थाभिधानात् कैश्चिदेव च म्लेच्छादिभिः पुरुषापसदैः प-शुप्रायैः परिग्रहाद्बोद्धव्यम्। तुशब्देनानुमानाद्व्यवच्छिनत्ति वाक्यार्थो हि प्रमेयो न तु तद्धर्मो वाक्यं येन तत्र लिङ्गं भवेत् न च वाक्यं वा-क्यार्थं बोधयत्सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अभिनवकविविरचितस्य वाक्य-स्यादृष्टपूर्वस्याननुभूतचरवाक्यार्थबोधकत्वादिति।

एवं प्रमाणसामान्यलक्षणेषु तद्विशेषलक्षणेषु च सत्सु यानि प्र-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

माणान्तराण्युपमानादीन्यभ्युपेयन्ते प्रतिवादिभिस्तान्युक्तलक्षणेषु प्रमाणेषु अन्तर्भवन्ति । तथाहि । उपमानं तावत् यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं तज्जनिता धीरागम एव । यो ऽप्ययं गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचक इति प्रत्ययः सो ऽप्यनुमानं यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते सो ऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वस्य । प्रयुज्यते चैष गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचकं इति ज्ञानमनुमानमेव यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । अत एव स्मर्य्यमाणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षं न ह्यन्यत् गवि सादृश्यमन्यच्च गवये भूयो ऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्त्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स चेद्गवये गृहीतो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्र प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम् । एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता वृद्धानां साप्यनुमानमेव यदा खल्वव्यापकः सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति यदा ऽव्यापकएकत्रास्ति तदान्यत्र नास्तीति सुकरः स्वशरीरे व्याप्तिग्रहः । तथाच सतो गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव न च चैत्रस्य क्वचित् सत्त्वेन गृहाभावः शक्यो ऽपन्होतुं येनासिद्धो गृहाभावो बहिर्भावे न हेतुःस्यात् न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपन्हूयेत येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मानं न बहिरवस्थापयेत् तथाहि चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते गृहसत्त्वं वा न तावद्यत्र क्व चन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन भिन्नविषयत्वात् देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपो ऽपि पाक्षिक इति समानविषयतया विरोध इति चेन्न । प्रमाणनिश्चितस्य गृहे ऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकने गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् नापि प्रमाणनिश्चि-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तो गृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमपि प्रतिक्षेप्तुं सांशयिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं, गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहे सत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं, तस्य तत्रौदासीन्यात्। तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सिद्धेन सतो बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम्। एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया विरोधापादनमर्थापत्तेर्विषय इति परास्तम्, अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात्। उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानीति। तस्मान्नानुमानात् प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति सिद्धम्। एवमभावोऽपि प्रत्यक्षमेव, न हि भूतलस्य परिणामविशेषात् कैवल्यलक्षणात् अन्यो घटाभावो नाम, प्रतिक्षणपरिणामिनो हि सर्व एव भावा ऋते चितिशक्तेः स च परिणामभेद ऐन्द्रियक इति नास्ति प्रत्यक्षानवरुद्धो विषयो यत्राभावाख्यं प्रमाणान्तरमभ्युपेयमिति। सम्भवस्तु यथा खार्य्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव, खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्य्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति। यच्चानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्य्यमात्रमिति होचुर्वृद्धा इत्यैतिह्यं, यथा, इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति, न तत् प्रमाणमनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इत्युपपन्नं त्रिविधम्प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

एवन्तावद्व्यक्ताव्यक्तज्ञलक्षणप्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि लक्षितानि। तत्र व्यक्तं पृथिव्यादि स्वरूपतः पांशुलपादको हालिकोऽपि प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते पूर्ववता चानुमानेन धूमादिदर्शनात् वह्न्यादीति तद्व्युत्पादनाय मन्दप्रयोजनं शास्त्रमिति दुरधिगममनेन व्युत्पादनीयम्। तत्र यत् प्रमाणं यत्र समर्थं तदुक्तलक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो निष्कृष्य दर्शयति।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः प्रत्यक्षपूर्ववद्भ्यां विशिनष्टि । सामान्यतोदृष्टादनुमानादध्यवसायादतीन्द्रियाणां प्रधानपुरुषादीनाम् प्रतीतिश्चितिच्छायापत्तिर्बुद्धेरध्यवसाय इत्यर्थः । उपलक्षणञ्चैतत् शेषवत इत्यपि द्रष्टव्यम् । तत् किं सर्वेष्वतीन्द्रियेषु सामान्यतोदृष्टमेव प्रवर्त्तते तथा च यत्र तन्नास्ति महदाद्यारम्भक्रमे स्वर्गापूर्वदेवतादौ च तेषामभावः प्राप्त इत्यत आह । तस्मादपीति । तस्मादपीत्येतावतैव सिद्धे चकारेण शेषवत इत्यपि समुच्चितमिति ॥ ६ ॥

स्यादेतत् । यथा गगनकुसुमकूर्म्मरोमशशविषाणादिषु प्रत्यक्षमप्रवर्त्तमानं तदभावमवगमयति एवं प्रधानादिष्वपि तत् कथं तेषां सामान्यतोदृष्टादिभ्यः सिद्धिरित्यत आह ।

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेनानुषञ्जनीयम् यथा उत्पतन् वियति पतत्री अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते, सामीप्यादित्यत्राप्यतिरनुवर्त्तनीयः यथा लोचनस्थमञ्जनमतिसामीप्यान्न दृश्यते, इन्द्रियघातोऽन्धत्वबधिरत्वादिः, मनोऽनवस्थानात् यथा कामाद्युपहतमनाः स्फीतालोकमध्यवर्त्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति, सौक्ष्म्यात् यथा इन्द्रियसन्निकृष्टं परमाण्वादि प्रणिहितमना अपि न पश्यति, व्यवधानात् यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति, अभिभवात् यथा अहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न पश्यति, समानाभिहारात् यथा तोयदविमुक्तानुदविन्दून् जलाशये न पश्यति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनानुद्भवोऽपि संगृहीतः

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तद्यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न दृश्यते। एतदुक्तम्भवति न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद्वस्त्वभावो भवत्यति प्रसङ्गात् तथाहि न हि गृहाद्बहिर्निर्गतो गृहजनमपश्यंस्तदभावं निश्चिनुयात् अपि तु योग्यप्रत्यक्षनिवृत्तेरयमभावं निश्चिनोति न च प्रधानपुरुषादीनामस्ति प्रत्यक्षयोग्यतेति न तन्निवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिकानामिति ॥ ७ ॥

कतमत् पुनरेतेषु कारणम्प्रधानादीनामनुपलब्धावित्यत आह।

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्य्यतस्तदुपलब्धेः।
महदादि तच्च कार्य्यम्प्रकृति सरूपं विरूपं च॥ ८ ॥

अथाभावादेव सप्तमरसवदेतेषामनुपलब्धिः कस्मान्न भवतीत्यत आह। नाभावात्। कुतः कार्य्यतस्तदुपलब्धेः तदिति प्रधानम्परामृशति। पुरुषोपलब्धौ तु प्रमाणं वक्ष्यति संघातपरार्थत्वादिति। दृढतरप्रमाणावधारिते हि प्रत्यक्षमप्रवर्त्तमानमयोग्यत्वान्न प्रवर्त्तत इति कल्प्यते सप्तमस्तु रसो न प्रमाणेनावधारित इति न तत्र प्रत्यक्षस्यायोग्यता शक्याऽध्यवसातुमिति भावः। किं पुनस्तत् कार्य्यं यतः प्रधानानुमानमित्यत आह। महदादि तच्च कार्य्यम्। एतच्च यथा गमकं तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते। तस्य च कार्य्यस्य विवेकज्ञानोपयोगिनी सारूप्यवैरूप्ये आह। प्रकृति सरूपं विरूपञ्च। एते चोपरिष्टाद्विभजनीये ॥ ८ ॥

कार्य्यात्कारणमात्रं गम्यते। सन्ति चात्र वादिनां विप्रतिपत्तयः। केचिदाहुरसतः सज्जायत इति। एकस्य सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तु सदित्यपरे। अन्ये तु सतोऽसज्जायत इति। सतः सज्जायते इति वृद्धाः। तत्र पूर्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिध्यति। सुखदुःखमोहभेदवत्स्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकं हि जगत् कारणस्य

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रधानस्य प्रधानत्वं सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वं ~~भज्यति~~। यदि पुनरसतः सज्जायेत [असन्निरूपाख्यं] कारणं कथं सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं स्यात्, सदसतो स्तादात्म्यानुपपत्तेः। अथैकस्य सतो विवर्त्तः शब्दादिप्रपञ्चस्तथापि सतः सज्जायत इति न स्यात्। न चास्याद्वयस्य प्रपञ्चात्मकत्वमापित्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मकतया प्रतीतिर्भ्रम एव। येषामपि कणभक्षाक्षचरणादीनां सत एवकारणादसतो जन्म तेषामपि सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्न कार्य्यात्मकं कारणमिति न प्रधानसिद्धिः अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्य्यं प्रतिजानीते।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्।
शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्य्यम्॥ ९॥

सत् कार्य्यं कारणव्यापारात् प्रागपीति शेषः। तथा च न सिद्धसाधनं नैयायिकतनयैरुद्भावनीयम्। यद्यपि वीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि न प्रध्वंसस्य कारणत्वमपि तु भावस्यैव वीजाद्यवयवस्य। अभावात्तु भावोत्पत्तौ तस्य सर्व्वत्र सुलभत्वात्सर्व्वत्र सर्व्वकार्य्योत्पादप्रसङ्ग इत्यादि न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायामभिहितमस्माभिः। प्रपञ्चप्रत्ययश्चासति बाधके न शक्यो मिथ्येति वक्तुमिति कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते। तत्रेदं प्रतिज्ञातं सत्कार्य्यमिति। अत्र हेतुमाह। असदकरणात्। असच्चेत् कारणव्यापारात्पूर्व्वं कार्य्यं नास्य सत्त्वं केनापि कर्त्तुं शक्यं नहि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि शक्यं पीतं कर्त्तुं सदसत्त्वे घटस्य धर्म्माविति चेत् तथाप्यसति धर्म्मिणि न तस्य धर्म्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव तथा च नासत्त्वम् असम्बद्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वेन कथमसन् घटः तस्मात्कारणव्यापारादूर्द्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्य्यमिति। करणञ्चास्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते। सतश्चाभिव्यक्तिरुपपन्ना। यथा पीडनेन

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तिलेषु तैलस्य अवघातेन धान्येषु तण्डुलानां दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति। न खल्व भिव्यज्यमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसद्दृष्टम्। इतश्च कारणव्यापारात् प्राक् सदेव कार्य्यमित्याह। उपादानग्रहणात्। उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्य्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्य्यस्य सम्बन्धादिति यावत्। एतदुक्तं भवति। कार्य्येण संबद्धं कारणं कार्य्यस्य जनकं सम्बन्धश्च कार्य्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात्सदिति। स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणैः कस्मात्कार्य्यं न जन्यते तथा चासदेवोत्पत्स्यतेऽत आह। सर्वसम्भवाभावात्। असंबद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्य्यजातं सर्वस्माद्भवेत् न चैतदस्ति तस्मान्नासम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते अपि तु संबद्धं संबद्धेन जन्यते इति। यथाहुः सांख्यवृद्धाः "असत्त्वे नास्ति संबन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः। असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति"। स्यादेतत् असम्बद्धमपि सत्तदेव करोति यत्र यत्कारणं शक्तम् शक्तिश्च कार्य्यदर्शनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति अतआह। शक्तस्य शक्यकरणात्। सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया सर्वत्र वा स्याच्छक्ये वा। सर्वत्र चेत्तदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत्कथमसति शक्ये तत्रेति वक्तव्यम्। शक्तिभेद एव स तादृशो यतः किञ्चिदेव कार्य्यं जनयेन्न सर्वमिति चेत् हन्त भोः शक्तिविशेषः कार्य्यसम्बद्धो वा स्यादसम्बद्धो वा सम्बद्धत्वे नासता सम्बन्ध इति सत्कार्य्यम् असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति सुष्ठूक्तं शक्तस्य शक्यकरणादिति। इतश्च सत्कार्य्यमित्याह। कारणभावाच्च। कार्य्यस्य कारणात्मकत्वात् न हि कारणाद्भिन्नं कार्य्यं कारणञ्च सदिति कथं तदभिन्नं कार्य्यमसद्भवेत् कार्य्यस्य कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणानि न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तद्धर्म्मत्वात् इह यद्यतो भिद्य-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ते तत्तस्य धर्म्मो न भवति । यथा गौरश्वस्य । धर्म्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम् । उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः ययोरर्थान्तरत्वं न तयोरुपादानोपादेयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोः तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः संयोगाप्राप्त्यभावात् अर्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः न चेह संयोगाप्राप्ती तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणात् इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्य्यं गृह्यते यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्य्योऽवनतिविशेषस्ततो द्विपलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्य्योऽवनतिविशेषोऽधिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्य्यात्पटगुरुत्वस्य कार्य्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति । तान्येतान्यवीतान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटो न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः । स्वात्मनि क्रियाविरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितु मर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् । यथा हि कूर्म्मस्याङ्गानि कूर्म्मशरीरे निविशमानानि तिरो भवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्म्मतस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो विशेषा निस्सरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति । यथा कूर्म्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचिविकाशिभ्यो न भिन्नः एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः । एवञ्चेह तन्तुषु पट इति व्यपदेशोऽपि यथेह

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वने तिलका इत्युपपन्नः। नचार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वह्निर्दाहकः प्रकाशकः पाचकश्चेति। नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्व्वन्ति न तु शिविकावहनम् मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्व्वाणा अपि मिलिता आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति। स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्नसन्वा। असंश्चेत् प्राप्तं तर्ह्यसत उत्पादनम् अथ सन् कृतं तर्हि कारणव्यापारेण न हि सति कार्य्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः। तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्त इति रिक्तं वचः। अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः सती असती वा सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः असती चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था। अथोत्पत्तिः पटान्नार्थान्तरम् अपि तु पट एवासौ तथापि यावदुक्तं भवति पट इति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति। ततश्च पट इत्युक्ते उत्पद्यत इति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात्। तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा स्वसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम्। न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धस्तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारणानाम् अन्यथा कारणत्वाभावात् तस्मात्सत्कार्य्यमिति पुष्कलम्॥ ९॥

तदेवं प्रधानसाधनानुगुणं सत्कार्य्यमुपपाद्य यादृशं तत् प्रधानं साधनीयं तादृशमादर्शयितुं विवेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ताव्यक्तसारूप्य-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वैरूप्ये तावदाह ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

व्यक्तं हेतुमत् हेतुः कारणं तद्वत् । यस्य च यो हेतुस्तस्य तमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । अनित्यं विनाशि तिरोभावीति यावत् अव्यापि सर्वं परिणामिनं न व्याप्नोति कारणेन हि कार्य्यमाविष्टं न कार्य्येण कारणं न च बुद्ध्यादयः प्रधानं चेविषतीत्यव्यापकाः । सक्रियं परिस्पन्दवत् तथाहि बुद्ध्यादय उपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति देहान्तरञ्चोपाददत इति तेषां परिस्पन्दः शरीरपृथिव्यादीनाञ्च परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव अनेकं प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदात् पृथिव्याद्यपि शरीरघटादिभेदेनानेकमेव । आश्रितं स्वकारणे आश्रितं बुद्ध्यादिकार्य्यम् अभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदविवक्षया आश्रयाश्रयिभावः यथेह वने तिलका इत्युक्तम् । लिङ्गं प्रधानस्य यथाचैते बुद्ध्यादयः प्रधानस्य लिङ्गं तथोपरिष्टाद्वक्ष्यति, प्रधानं तु न प्रधानस्य लिङ्गं पुरुषस्य लिङ्गंभवेदपीति भावः । सावयवं अवयवनमवयवो मिथःसंश्लेषोमिश्रणं संयोग इति यावत् अप्राप्तिपूर्व्विका प्राप्तिः संयोगः तेन सह वर्त्तत इति सावयवं तथाहि पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते एवमन्येऽपि न तु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगस्तादात्म्यात् नापि सत्त्वरजस्तमसां परस्परं संयोगःअप्राप्तेरभावात् परतन्त्रं बुद्ध्यादि बुद्ध्या स्वकार्य्येऽहङ्कारे जनयित्व्ये प्रकृत्यापरोऽपेक्ष्यते अन्यथा क्षीणा सती नालमहङ्कारं जनयितुमिति स्थितिः । एवमहङ्कारादिभिरपि स्वकार्य्यजनने इति सर्व्वं स्वकार्य्ये प्रकृत्यापरमपेक्षते तेन प्रकृतिं परामपेक्षमाणं कारणमपि स्वकार्य्योपजनने परतन्त्रं व्यक्तम् । विपरीतमव्यक्तं व्यक्तात् अहेतुमन्नित्यं व्यापि निष्क्रियम् । यद्यप्यव्यक्तस्या-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

स्ति परिणामलक्षणा क्रिया तथापि परिस्पन्दो नास्ति । एकमनाश्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तम् ॥ १० ॥

तदनेन प्रबन्धेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्म्यमुक्तम् । सम्प्रति तयोः साधर्म्म्यं पुरुषाच्च वैधर्म्म्यमाह ।

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्म्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥

त्रिगुणम् त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम् । अविवेकि । यथा प्रधानं न स्वतो विविच्यते एवं महदादयोऽपि न प्रधानाद्विविच्यन्ते तदात्मकत्वात् अथवा संभूयकारित्वमविवेकः । न हि किञ्चिदेकं पर्य्याप्तं स्वकार्य्ये अपि तु संभूय तत्र नैकस्मात्कस्य चित्केन चित्सम्भव इति । ये त्वाहुर्विज्ञानमेव हर्षविषादमोहशब्दाद्यात्मकं न पुनरितोऽन्यस्तद्धर्मेति तान् प्रत्याह । विषय इति । विषयो ग्राह्यो विज्ञानाद्बहिरिति यावत् अत एव सामान्यं साधारणं घटादिवत् अनेकपुरुषैर्गृहीतमिति यावत् विज्ञानाकारत्वे त्वसाधारण्याद्विज्ञानानां वृत्तिरूपाणां तेऽप्यसाधारणाः स्युः विज्ञानं यथा परेण न गृह्यते परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादित्यभिप्रायः । तथाच नर्तकीभ्रूलताभङ्गे एकस्मिन् बहूनां प्रतिसन्धानं युक्तम् अन्यथा न स्यादिति भावः । अचेतनं । सर्व्व एव प्रधानबुद्ध्यादयोऽचेतनाः न वैनाशिकवच्चैतन्यं बुद्धेरित्यर्थः । प्रसवधर्म्मि । प्रसवरूपो धर्मो यः सोऽस्यास्तीति प्रसवधर्म्मि प्रसवधर्मेति वक्तव्ये मत्वर्थीयः प्रसवधर्म्मस्य नित्ययोगमाख्यातुम् सरूपविरूपपरिणामाभ्यां न कदाचिदपि वियुज्यत इत्यर्थः । व्यक्तवृत्तमव्यक्तेऽतिदिशति । तथा प्रधानम् । यथा व्यक्तं तथा प्रधानं ताभ्यां वैधर्म्यं पुरुषस्याह । तद्विपरीतः पुमान् । स्यादेतत् अहेतुमत्त्वानित्यत्वादि

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रधानसाधर्म्म्यमस्ति पुरुषस्य एवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्म्यं तत्कथमुच्यते तद्विपरीतः पुमानित्यत आह । तथाचेति । चकारोऽप्यर्थः यद्यप्यहेतुमत्वादि साधर्म्म्यं तथाप्यत्रैगुण्यादि वैपरीत्यमस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्रिगुणामित्युक्तं तत्र के ते त्रयो गुणाः किञ्च तदुपलक्षितमित्यत आह ।

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

गुणा इति परार्थाः सत्त्वं लघु प्रकाशकमित्यत्र च सत्त्वादयः क्रमेण निर्देक्ष्यन्ते । तदनागतावेक्षणेन तन्त्रयुक्त्या वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम् । एतदुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्वगुणः अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीति दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मग्रहणम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह । प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अत्रापि यथासंख्यमेव । रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्व्वत्र लघु सत्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियतन्तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च । वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथाहि सत्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्व-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तमसी अभिभूय घोराम् एवं तमः सत्वरजसी अभिभूय मूढामिति । अन्योन्याश्रयवृत्तयः यद्यप्याधाराधेयभावेन नाश्रयार्थो घटते तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याश्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसोः प्रकाशेनोपकरोति रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्येतरयोः तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति । अन्योन्यजननवृत्तयः । अन्यतमोऽन्यतमं जनयति जननञ्च परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः अत एव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् । नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् । अन्योन्यमिथुनवृत्तयः । अन्योन्यसहचराः अविनाभाववृत्तय इति यावत् चः समुच्चये भवति चात्रागमः 'अन्योन्यमिथुनः सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्र गामिनः । रजसो-मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे । उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते । नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यत इति ॥ १२ ॥

प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इत्युक्तम् । तत्र के ते इत्थम्भूताः कुत श्चेत्यत आह ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥

सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्य्यैः तत्र कार्य्योद्गमने हेतुर्धर्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्दि यतोऽग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं भवति ' तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्यग्गमनहेतुर्यथा वायोः । एवं करणानां वृत्तिपटुत्वहेतुर्लाघवं गुरुत्वे हि मन्दानि स्युरिति सत्त्वस्य प्रकाशकत्वमुक्तं सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वकार्य्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्य्ये उत्साहं प्रयत्नं कार्य्येते ' तादिदमुक्तमुपष्टम्भकं रज इति । कस्मादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन र-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

जसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम्। रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुरुणावृण्वता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्तत इति ततस्ततो व्यावृत्त्या तमो नियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तम इति । एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्बध्यते सत्त्वमेव रज एव तम एव। ननु चैतेषां परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत्परस्परं ध्वंसन्त इत्येव युक्तं प्रागेव त्वेषामेकक्रियाकारितेति अतआह। प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः। दृष्टमेतत् यथा वर्त्तितैले अनलविरोधिनी अथ च मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्य्यं कुरुतः यथा च वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्य्यकारिणः एवं सत्त्वरजस्तमांसि मिथोविरुद्धान्यपि अनुवर्त्स्यन्ति स्वकार्य्यं करिष्यन्ति च। अर्थतः पुरुषार्थत इति यावत्। यथा च वक्ष्यति 'पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्य्यते करणमिति। अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति। तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम् तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखा करोति तत्कस्य हेतोःस्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् एवं पुरुषान्तरं तामविन्दमानं सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात्। अनया च स्त्रिया सर्व्वे भावा व्याख्याताः तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं यद् दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजः यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सह दर्शनात्। तस्मात्सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरविरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकप्रवर्त्तकत्वैरेवं मोहगुरुत्वावरणैरिति

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सिद्धं त्रैगुण्यमिति ॥ १३ ॥

स्यादेतत् अनुभूयमानेषु पृथिव्यादिषु अनुभवसिद्धा भवन्त्वविवेकित्वादयः, ये पुनः सत्त्वादयो नानुभवपथमधिरोहन्ति तेषां कुतस्त्यमविवेकित्वं विषयत्वं सामान्यत्वमचेतनत्वं प्रसवधर्म्मित्वं चेत्यत आह ।

अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥

अविवेकित्वमविवेकि यथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात् । कुतः पुनरविवेकित्वादिसिद्धिरित्यत आह त्रैगुण्यात् यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तदविवेक्यादियोगि यथेदमनुभूयमानं व्यक्तमिति स्फुटत्वादन्वयेनोक्तम् । व्यतिरेकमाह तद्विपर्ययाभावात् अविवेक्यादिविपर्य्यये पुरुषे त्रैगुण्याभावात् अथवा व्यक्ताव्यक्ते पक्षीकृत्य अन्वयाभावेन त्रैगुण्यादित्ययीत एव हेतुर्वक्तव्यः । स्यादेतत् अव्यक्तसिद्धौ सत्यां तस्या विवेक्यादयो धर्माः सिध्यन्ति अव्यक्तमेवत्वद्यापि न सिद्ध्यति तत्कथमविवेक्यादिसिद्धिरित्यतआह : कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् । अयमभिसन्धिः । कार्य्यं हि कारणगुणात्मकं दृष्टम् । यथा तन्त्वादिगुणात्मकं पटादि तथा महदादिलक्षणेनापि कार्य्येण सुखदुःखमोहरूपेण स्वकारणगतसुखदुःखमोहात्मना भवितव्यं, तथा च तत्कारणं सुखदुःखमोहात्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवति ॥ १४ ॥

स्यादेत् व्यक्ताद्व्यक्तमुत्पद्यते इति कणभक्षाक्षचरणतनयाः परमाणवो हि व्यक्तास्तैर्द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणकार्य्यं व्यक्तमारभ्यते पृथिव्यादिषु च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः तस्माद्व्य-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कादृव्यक्तस्य तद्गुणस्योत्पत्तेः कृतमव्यक्तेनादृष्टचरेणेत्यत आह ।

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च
कारणकार्य्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥

कारणमस्त्यव्यक्तम् भेदानां विशेषाणां महदादीनां भूतानां कार्य्याणां कारणं मूलकारणमस्त्यव्यक्तम् । कुतः कारणकार्य्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य कारणेसत्कार्य्यमिति स्थितम् । यथा कूर्म शरीरे सन्त्येवाङ्गानि निस्सरन्ति विभज्यन्ते इदं कूर्म्मशरीरमेतान्यस्याङ्गानीति, एवं निविशमानानि तस्मिन् व्यक्तीभवन्ति एवं कारणान्मृत्पिण्डाद्धेमपिण्डाद्वा कार्य्याणि घटमुकुटादीनि सन्त्येवाविर्भवन्ति विभज्यन्ते सन्त्येव च पृथिव्यादीनि कारणात्तन्मात्रादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते सन्त्येव च तन्मात्राण्यहङ्कारात्कारणात् सन्नेवाहङ्कारः कारणान्महतः सन्नेव च महान् परमाव्यक्तादिति । सोऽयं कारणात् परमाव्यक्तात्साक्षात्पारम्पर्य्येणान्वितस्य विश्वस्य कार्य्यस्य विभागः । प्रतिसर्गेतु मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा घटमुकुटादयोविशन्तो ऽव्यक्तीभवन्ति । तत्कारणरूपमेवानभिव्यक्तं कार्य्यमपेक्ष्याव्यक्तं भवति एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तवन्ति एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्ति अहङ्कारमव्यक्तयन्ति एव महङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति महान् प्रकृतिं स्वकाणंविशन् प्रकृतिमव्यक्तयति प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेशइति सा सर्व्व कार्य्याणा मव्यक्तमेव । सोयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूप्यस्य नानारूपस्य कार्य्यस्य । स्वार्थिकः ष्यञ् । तस्मात्कारणे कार्य्यस्य सतएव विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्तीति । इतश्चाव्यक्तमस्तीत्याह शक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणशक्तितः कार्य्यं प्रवर्त्तते इति सिद्धम् । अशक्तात्कारणात्कार्य्यानुत्पत्तेः शक्तिश्च

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कारणगता न अ.र्य्यस्याव्यक्तत्वादन्या । नहि सत्कार्य्यपक्षे कार्य्यस्याव्यक्ततायां अन्यस्यां शक्तावस्ति प्रमाणम् । अयमेव हि सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमस्त्यनागतावस्थं न सिकतास्विति । स्यादेतत् शक्तितः प्रवृत्तिः कारणकार्य्यविभागाविभागौ च महतएव परमाव्यक्तत्वं साधयिष्यतइति कृतं ततः परेणाव्यक्तेनेत्यतआह परिमाणात् परिमितत्वादव्यापित्वादिति यावत् । विवादाध्यासितामहदादिभेदा अव्यक्तकारणवन्तः परिमितत्वाद्घटादिवत् । घटादयो हि परिमिता मृदाद्यव्यक्तकारणका दृष्टाः । उक्तमेतद्यथा कार्यस्याव्यक्तावस्था कारणमेवेति । यन्महतः कारणं तत्परमव्यक्तं ततः परतराव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् । इतश्चविवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः समन्वयात् । भिन्नानां समानरूपता समन्वयः । सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्ध्यादयोऽध्यवसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते । यानि च यद्रूपसमनुगतानि तानि तत्स्वभावाव्यक्तकारणकानि यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकटादयो मृद्धेमपिण्डा व्यक्तकारणकाइति कारणमस्त्यव्यक्तं भेदानामिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

अव्यक्तं साधयित्वा अस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह ।

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्त्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥

प्रतिसर्गावस्थायां सत्त्वञ्च रजश्च तमश्च सदृशपरिणामाणि भवन्ति परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते । तस्मात्सत्त्वं सत्त्वरूपतया रजोरजोरूपतया तमस्तमोरूपतया प्रतिसर्गावस्थायामपि प्रवर्त्तते तदिदमुक्तं त्रिगुणतइति । प्रवृत्त्यन्तरमाह समुदयाच्च समेत्योदयः समुदयः समवायः सच गुणानां न गुणप्र-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

धान भावमन्तरेण सम्भवति न गुणप्रधानभावो वैषम्यं विना नच वैषम्यमुपमर्द्दोपमर्दकभावादृते इति महदादिभावेन प्रवृत्तिर्द्वितीया । स्यादेतत् कथमेकरूपाणां गुणानामनेकरूपा प्रवृत्तिरित्यत आह, परिणामतः सलिलवत् यथा हि वारिदविमुक्तमुदकमेकरसमपि तत्तद्भूमिविकारानासाद्य नारिकेलतालीविल्वचिरविल्वतिन्दुकामलककपित्थफलरसतया परिणामान्मधुराम्लतिक्तकटुकषायतया विकल्पते एवमेकैकगुणसमुद्भवात् प्रधानं गुणमाश्रित्याप्रधानगुणाः परिणामभेदान् प्रवर्त्तयन्ति तदिदमुक्तं प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् एकैकगुणाश्रयेण योविशेषस्तस्मादित्यर्थः ॥ १६ ॥

ये तु तौष्टिका अव्यक्तं वा महान्तं वा बुद्धिं वा अहङ्कारं वा इन्द्रियाणि वा भूतानि वा आत्मानमभिमन्यमानास्तान्येवोपासते तान् प्रत्याह ।

सङ्घातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्य्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥

पुरुषोऽस्त्यव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः, कुतः, सङ्घातपरार्थत्वात् अव्यक्तमहदहङ्कारप्रभृतयः परार्थाः सङ्घातत्वात् शयनासनाद्यङ्गवत् सुखदुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्व्वे सङ्घाताः । स्यादेतत् शयनासनादयः सङ्घाताः संहतशरीराद्यर्था दृष्टा नतु आत्मानं व्यक्ताव्यक्तव्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्नत्वसङ्घातमात्मानमित्यत आह, त्रिगुणादिविपर्ययात् । अयमभिप्रायः सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात् तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यमेवं तेन तेनेत्यनवस्था स्यात् । न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्थाकल्पना युक्ता, गौरवप्रसङ्गात् । नच प्रमाणवत्त्वेन कल्पना गौरवमपि मृष्यतइति युक्तं संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रे-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

णान्वयात् । दृष्टान्तदृष्टसर्व्वधर्म्मानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्व्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गइत्युपपादितं न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायामस्माभिः । तस्मादनवस्थाभिया अस्यासंहतत्वमिच्छता अत्रिगुणत्वमविवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्म्मित्वं चाभ्युपेयम् । त्रिगुणत्वादयो हि धर्म्मा सङ्घातत्वेन व्याप्ताः तत्संहतत्वमस्मिन्परे व्यावर्त्तमानं त्रिगुणत्वादि व्यावर्त्तयति ब्राह्मण्यमिव निवर्त्तमानं कठत्वादिकं तस्मादाचार्य्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति वदता असंहतः परःपुरुषो विवक्षितः स चात्मेति सिद्धम् । इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्तत्सर्व्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्धयादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम् । स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति । इतश्चास्ति पुरुषः भोक्तृभावात् भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलक्षयति । भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते । तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिद्भव्यन्येन भवितव्यं नचानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया वा बुद्धयादयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स चात्मेति । अन्ये त्वाहुः, भोग्या दृश्या बुद्धयादयः नच द्रष्टारमन्तरेण दृश्यतायुक्ता तेषां, तस्मादस्ति द्रष्टा दृश्यबुद्धयाद्यतिरिक्तः स चात्मेति । भोक्तृभावात् द्रष्टृभावात् दृश्येन द्रष्टुरनुमानादित्यर्थः । दृश्यत्वं च बुद्धयादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितं इतश्चास्ति पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च । शास्त्राणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां कैवल्यञ्चात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणं न बुद्धयादीनां सम्भवति ते हि दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं श-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

क्ष्यन्ते तदतिरिक्तस्य त्वतदात्मनस्ततो वियोगः शक्यसम्पादः । तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महाधियाञ्चास्ति बुद्ध्याद्यतिरिक्त आत्मेति सिद्धम् ॥ १७ ॥

तदेवं पुरुषास्तित्वं प्रतिपाद्य स किं सर्व्वशरीरेष्वेकः किमनेकः प्रतिक्षेत्रमिति संशये तस्य प्रतिक्षेत्रमनेकत्वमुपपादयति ।

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥

पुरुषबहुत्वं सिद्धं कस्माज्जननमरणकरणानां प्रतिनियमात् निकायविशिष्टाभिरपूर्व्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म नतु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव चदेहादीनामुपात्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशः तस्य कूटस्थनित्यत्वात् करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था सा खल्वियं सर्व्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते तदा खल्वेकस्मिन् जायमाने सर्व्वे जायेरन् म्रियमाणे च म्रियेरन् अन्धादौ चैकस्मिन् सर्व्वे एवान्धादयः विचित्ते चैकस्मिन् सर्व्वएव विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था स्यात्, प्रतिक्षेत्रं पुरुष भेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि पुरुषस्य देहोपाधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तं पाणिस्तनाद्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात् । नहि पाणौ वृक्णे जाते वा स्तनादौ महत्यवयवे युवति र्जाता मृता वा भवतीति । इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेद इत्याह अयुगपत्प्रवृत्तेश्च । प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्त्तिनी तथापि पुरुषे उपचर्यते तथाच तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत ततश्च सर्व्वाण्येव शरीराणि युगपच्चालयेत् नानात्वे तु नायं दोषइति । इतश्च पुरुषभेद इत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चै-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

व एवकारोभिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धम्। त्रयोगुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथा भावः केचित् खलु सत्वनिकायाः सत्ववहुलाः यथोर्द्धस्रोतसः केचिद्रजोवहुलाः यथा मनुष्याः केचित्तमोवहुलाः यथा तिर्य्यग्योनयः सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु तेषु सत्वनिकायेषु न भवेत् यद्येकः पुरुषः स्याद्विदेत्वयमदोषइति ॥ १८ ॥

एवं पुरुषवहुत्वं प्रसाध्य विवेकज्ञानोपयोगितया तस्य धर्म्मानाह।

तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥

तस्माच्चे ति चः पुरुषस्य वहुत्वेन सह धर्म्मान्तराणि समुच्चिनोति विपर्यासादस्मादित्युक्तेस्त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत अतस्तन्निरासाय तस्मादित्युक्तं अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमो विषयो विप्रकृष्टञ्च तद इति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेकीत्यादि सम्बध्यते। तस्मात् त्रिगुणादेर्योविपर्य्यासः स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्म्मित्वञ्च। तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दार्शिते। चेतनोहि द्रष्टा भवति नाचेतनः साक्षी च दार्शितविषयोभवति यस्मैप्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथाहि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवाद विषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी। नचाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अत एव द्रष्टापि भवति अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् आत्यन्तिकोदुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम्। अतएवात्रैगुण्यान्मा-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन तृप्यन् दुःखी हि दुःखं द्विषन्न मध्यस्थो भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति चाख्यायते विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्त्तेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

स्यादेतत् । प्रमाणेन कर्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमीति कृतिचैतन्ययोः समानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तदेतस्मिन्मतेनावकल्पते चेतनस्याकर्तृत्वात्कर्तुश्चाचैतन्यादित्यत आह ।

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥

यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे तस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थः । लिङ्गं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तं वक्ष्यति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगस्तत्सन्निधानमतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २० ॥

तत्संयोगादित्युक्तं नच भिन्नयोः संयोगोऽपेक्षां विना न चेयमुपकार्य्योपकारकभावं विनेत्यपेक्षाहेतुमुपकारमाह ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥

प्रधानस्येति कर्म्मणि षष्ठी । प्रधानस्य सर्व्वकारणस्य यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता । ततश्च भोग्यं प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्तास्य भोक्तृपेक्षा पुरुषस्यापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थं तथा भोग्येन हि प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् । नच सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते अनादित्वाच्च संयोगपरम्पराया भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम् । ननु भवत्वनयोः संयोगो महदादिसर्गस्तु कुत इत्यत

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आह । तत्कृतः सर्गः, संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय कैवल्याय च पर्य्याप्तइति संयोगएव भोगापवर्गार्थं सर्ग करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्गक्रममाह ।

प्रकृतेर्म्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥

प्रकृतिरव्यक्तं महदहङ्कारौ वक्ष्यमाणलक्षणौ एकादशेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि पञ्च तन्मात्राणि च सोऽयं षोडशसंख्यापरिमितोगणः षोडशकः तस्मादपि षोडशकादपकृष्टेभ्यः पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतान्याकाशादीनि । तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणं, शब्दतन्मात्र सहितात् स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूपरसगुणः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायतइत्यर्थः ॥ २२ ॥

अव्यक्तं सामान्यतोलक्षितं तद्विपरीतमित्यनेन विशेषतश्चसत्त्वं लघु प्रकाशकमित्यादिना व्यक्तमपि सामन्यतोलक्षितं हेतु मदित्यादिना सम्प्रति विवेकज्ञानोपयोगितया व्यक्तविशेषं बुद्धिं लक्षयति ।

अध्यवसायोबुद्धिर्धर्म्मोज्ञानं विरागऐश्वर्य्यम् ।
सात्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्य्यस्तम् ॥ २३ ॥

अध्यवसायोबुद्धिः क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया । सर्वोव्यवहर्त्ता अलोच्य मत्वाहमत्राधिकृतइत्याभिमत्य कर्त्तव्यमेतन्मयेत्यअध्यवस्यति ततश्च प्रवर्त्तते इति लोकासिद्धम् । तत्र योऽयं कर्त्तव्यमिति विनिश्चयश्चितिसन्निधानादापन्नचैतन्यायाबुद्धेः सोऽध्यवसायो बुद्धेरसा

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

धारणोव्यापारस्तदभेदाद्बुद्धेः। स च बुद्धेर्लक्षणं समाना समानजातीयव्यवच्छेदकत्वात्। तदेवं बुद्धिं लक्षयित्वा विवेकज्ञानोपयोगिनस्तस्या धर्म्मान् सात्विकराजसतामसानाह, धर्म्मोज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यं सात्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्य्यस्तम्। धर्म्मोऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुस्तत्र यागदानाद्यनुष्ठानजनितोधर्म्मोभ्युदयहेतुः अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुः। गुणपुरुषान्यताख्यातिर्ज्ञानम्। वैराग्यं रागाभावः तस्य यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा ऐकेन्द्रियसंज्ञा वशिकारसंज्ञेति चतस्रःसंज्ञा। रागादयः कषायाश्चित्तवर्त्तिन स्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्त्यन्ते तन्माऽत्र प्रवार्त्तिषत विषयेष्विन्द्रियाणीति तत्परिपाचनायारम्भः प्रयत्नो यतमानसंज्ञा। परि पाचने चानुष्ठीयमाने केचित्कषायाः पक्वाः पक्ष्यन्ते च केचित्तत्रैवं पूर्व्वापरीभावे सति पक्ष्यमाणेभ्यः कषायेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा। इन्द्रियप्रवृत्त्यसमर्थतया पक्वानामौत्सुक्य मात्रेण मनसि व्यवस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा। औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दृष्टानुश्रविकविषयेषु या संज्ञात्रयात्पराचीना सा वशीकारसंज्ञा यामत्रभगवान् पतञ्जलिर्वर्णयाञ्चकार दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति। सोऽयं बुद्धिधर्म्मो विराग इति। ऐश्वर्य्यमपि बुद्धिधर्म्मो यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः। अत्राणिमा भवत्यणुः यतः शिलामपि प्रविशति। लघिमा लघुभावः यतः सूर्य्यमरीचीनालम्ब्य सूर्य्यलोकं याति। महिमा महतोभावः यतोमहान् भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्। प्राकाम्य मिच्छानभिघातो यतोभूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। वशित्वं भूतभौतिकं वशीभवत्यवश्यम्। ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिव्ययानामीष्टे। यत्र कामावसायित्वं सा सत्यसङ्कल्पता यथास्य

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सङ्कल्पोभवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चया निश्चितव्यमनुविधीयन्ते योगिनस्तु निश्चतेव्याः पदार्था निश्चयमिति चत्वारः सात्विका बुद्धिधर्म्माः । तामसास्तु तद्विपरीताबुद्धिधर्म्माः अधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्याभिधानाश्चत्वारइत्यर्थः ॥ २३ ॥

अहङ्कारस्य लक्षणमाह ।

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं मतञ्च तत्राहमधिकृतः शक्तः खल्वहमत्र मदर्था एवामी विषयाः मत्तोनान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारस्तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति । तस्य कार्य्य भेदमाह, तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह । एकादशकश्च गणः इन्द्रियाह्वयः तन्मात्रपञ्चकश्चैव । द्विविधएव सर्गो ऽहङ्कारादू नत्वन्यइत्येवकारेणावधारयति ॥ २४ ॥

स्यादेतत् अहङ्कारादेकरूपात्कारणात्कथं जडप्रकाशकौ गणौ विलक्षणौ भवत इत्यत आह ।

सात्विकएकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशकइन्द्रियगणः सात्विकोवैकृतात्सात्विकादहङ्कारात् प्रवर्तते । भूतादेस्तामसादहङ्कारात्तन्मात्रोगणः प्रवर्तते कस्माद् यतः स तामसः । एतदुक्तं भवति यद्ययेकोऽहङ्कार स्तथापि गुणभेदोद्भवाभिभवाभ्यां भिन्नं कार्य्यं करोतीति । ननु यदि सत्वतमोभ्यामेव सर्व्वं कार्य्यं जन्यते तदा कृतमकिञ्चित्करेण रजसेत्यतआह, तैजसादुभयम् तैजसाद्राजसादुभयं गणद्वयं भवति । यद्य-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पि रजसोन कार्य्यान्तरमस्ति तथापि सत्त्वतमसी स्वयमक्रिये समर्थे अपि न स्वकार्य्यं कुरुतः रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वकार्य्यं कुरुतइति तदुभयस्मिन्नपि कार्य्ये सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रजइति ॥ २५ ॥

स्वात्विकमेकादशकमाख्यातुं वाह्येन्द्रियदशकं तावदाह ।

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥

सात्विकाहङ्कारोपादानत्वमिन्द्रियत्वं तच्च द्विविधं बुद्धीन्द्रियं कर्म्मेन्द्रियञ्च उभयमप्येतदिन्द्रस्यात्मनश्चिन्हत्वादिन्द्रियमुच्यते । तानि च स्वसंज्ञाभिश्चक्षुरादिभिरुक्तानि तत्र रूपग्रहणलिङ्गं चक्षुः शब्दग्रहणलिङ्गं श्रोत्रं गन्धग्रहणलिङ्गं घ्राणं रसग्रहणलिङ्गं रसनं स्पर्शग्रहणलिङ्गं त्वक् । एवं वागादीनां कार्य्यं वक्ष्यति ॥ २६ ॥

एकादशकमिन्द्रियमाह ।

उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाह्यभेदाश्च ॥ २७ ॥

एकादशस्विन्द्रियेषु मध्ये मनउभयात्मकं बुद्धीन्द्रियं कर्म्मेन्द्रियं च । चक्षुरादीनाञ्च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तेः । तदसाधारणेन रूपेण लक्षयति, सङ्कल्पकमत्र मनः, सङ्कल्पेन रूपेण मनो लक्ष्यते आलोचितमिन्द्रियेण वास्विदमिति सम्मुग्धमिदमेवं नैवमिति सम्यक् कल्पयति विशेषणविशेष्यभावेन विवेचयतीति यावत् । यदाहुः सम्मुग्धं वस्तुमात्रन्तु प्राक् गृह्णात्यविकल्पितम् । तत्सामान्य विशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः । तथाहि, अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । वालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुजमिति । ततः परं पुनर्वस्तुधर्म्मैर्जात्यादिभिर्यया । बुद्ध्यावसीयते साहि

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रत्यक्षत्वेनसम्मता। सोऽयं सङ्कल्पलक्षणो व्यापारो मनसः समानासमानजातीयाभ्यां व्यवच्छिन्दन् मनो लक्षयति। स्यादेतत्। असाधारणव्यापार योगिनौ यथा महदहङ्कारौ नेन्द्रियमेवं मनोऽप्यसाधारणव्यापारयोगि नेन्द्रियं भवितुमर्हतीत्यत आह। इन्द्रियञ्च कुतः साधर्म्यात् इन्द्रियान्तरैः, सात्विकाहङ्कारोपादानत्वञ्च साधर्म्यं नत्विन्द्रलिङ्गत्वं महत्वादीनामप्यात्मलिङ्गत्वेनेन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, तस्माद्व्युत्पत्तिमात्रमिन्द्रलिङ्गत्वं नतु प्रवृत्तिनिमित्तम्। अथ कथं सात्विकाहङ्कारादेकस्मादेकादशेन्द्रियाणीत्यतआह, गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाह्यभेदाश्च। शब्दाद्युपभोगसम्प्रवर्त्तकादृष्टसहकारिभेदात्कार्य्यभेदाः। अदृष्टभेदोऽपि गुणपरिणामएव वाह्यभेदाश्चेति दृष्टान्तार्थं यथा वाह्यभेदास्तथैतदपीत्यर्थः॥ २७॥

तदेवमेकादशेन्द्रियाणि स्वरूपत उक्त्वा दशानामसाधारणीर्वृत्तीराह।

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्॥ २८॥

बुद्धीन्द्रियाणां सम्मुग्धवस्तुमात्रदर्शनमालोचनमुक्तं कर्मेन्द्रियाणां कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक् तस्या वृत्तिर्वचनं स्पष्टमन्यत्॥ २८॥

अन्तःकरणत्रयस्य वृत्तिमाह।

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च॥ २९॥

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य स्वमसाधारणं लक्षणं येषां तानि स्वलक्षणानि महदहङ्कारमनांसि तेषां भावः स्वालक्षण्यं तच्च स्वानिलक्षणान्येव। तद्यथा। महतोऽध्यवसायोऽहङ्कारस्याभिमानः सङ्क-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ल्पो मनसो वृत्तिर्व्यापारः । वृत्तिद्वैविध्यं साधारणासाधारणत्वाभ्यामाह । सैषा भवत्यसामान्या असाधारणी । सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च । सामान्या चासौ करणवृत्तिश्चेति त्रयाणामपि करणानां पञ्च वायवः जीवनं वृत्तिः तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः । अपानः कृकाटिकापृष्ठपादपायूपस्थपार्श्ववृत्तिः । समानो हृन्नाभिसर्व्वसन्धिवृत्तिः । उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्द्धभ्रूमध्यवृत्तिः । व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति पञ्च वायवः ॥ २९ ॥

अस्यासाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ सप्रकारावाह ।

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्द्दिष्टा ।
दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्व्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥

दृष्टे यथा यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद्व्याघ्रमभिमुखमतिसन्निहितं पश्यति तदा खल्वस्यालोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवन्ति । यतस्तत उत्पत्य तत्स्थानादेकपदेऽपसरति क्रमशश्च यदा मन्दालोके प्रथमं तावद्वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति अथ प्रणिहितमनाः कर्णान्ताकृष्टसशरशिञ्जिनीमण्डलीकृतकोदण्डः प्रचण्डतरः पाटच्चरोऽयमिति निश्चिनोति, अथ च मां प्रत्येतीत्यभिमन्यते अथाध्यवस्यति अपसरामीतः स्थानादिति । परोक्षे तु अन्तःकरणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्ज्जं वृत्तिरित्याह अदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्व्विका वृत्तिः । अन्तःकरणत्रयस्य युगपत् क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्व्विकेति । अनुमानागमस्मृतयो हि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्त्तन्ते नान्यथा । यथा दृष्टे तथा अदृष्टेऽपीति योजना ॥ ३० ॥

स्यादेतत् चतुर्णां त्रयाणां वा वृत्तयो न तावत्तन्मात्राधीनाः तेषां सदातनत्वेन वृत्तीनां सदोत्पादप्रसङ्गात् आकस्मिकत्वे तु वृत्ति

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi
सामान्य करण - पुरुषार्थोन्मुखकरण

सङ्करस्यसङ्गो नियमहेतोरभावादित्यत आह ।

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।
पुरुषार्थएव हेतुर्न केनचित्कार्य्यते करणम् ॥ ३१ ॥

करणानीतिशेषः । यथाहि बहवः पुरुषाः शाक्तीकयाष्टीक-धानुष्ककार्पाणिकाः कृतसङ्केताः परावस्कन्दाय प्रवृत्ताः तत्रान्य-तमस्याकूतमवगम्यान्यतमः प्रवर्त्तते प्रवर्त्तमानश्च शाक्तीकः शक्तिमे-वादत्ते नतु यष्ट्यादिकमेवं याष्टीकोऽपि यष्टिमेव न शक्त्यादिकं तथान्यतमस्य करणस्याकूतात्स्वकार्य्यकरणाभिमुखादन्यतमं करणं प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तेश्च हेतुमत्त्वान्न वृत्तिसङ्करइत्युक्तं स्वां स्वां प्रतिपद्य-ते इति । स्यादेतत् याष्टीकादयश्चेतनत्वात् परस्पराकूतमवगम्य प्र-वर्त्तन्ते इति युक्तं करणानि त्वचेतनानि तस्मान्नैवं प्रवर्त्तितुमुत्सहन्ते तेनैषामधिष्ठात्रा करणानां स्वरूपसामर्थ्योपयोगाभिज्ञेन भवितव्यमत आह । पुरुषार्थएव हेतुर्न केनचित्कार्य्यते करणम् । भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थएवानागतावस्थः प्रवर्त्तयति करणानि कृतमत्र तत्स्वरूपा-भिज्ञेन कर्त्रा । एतच्च वत्सविवृद्धिनिमित्तमित्यत्रोपपादयिष्यते ॥३१॥

न केनचित्कार्य्यते करणमित्युक्तं तत्र करणं विभजते । अधिकरण

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्य्यञ्च तस्य दशधा हार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च ॥ ३२ ॥

करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयो-दशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम् । नच व्यापारावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह, तदिति । यथायथं तत्र कर्म्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति यथास्वमुपाददते स्वव्यापारेण प्राप्नुवन्तीति यावत् बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति बुद्धी-न्द्रियाणि प्रकाशयन्ति । आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्म्मकतया किं

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कर्म्म कतिविधञ्चेत्यत आह। कार्य्यञ्च तस्येति । तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा आहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च । आहार्य्यं व्याप्यं कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्याहार्य्यं दशधा । एवं धार्य्यमप्यन्तःकरणत्रयस्य प्राणादिलक्षणया वृत्त्या शरीरं तच्च पार्थिवादि पाञ्च भौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवी। ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्य्यमपि दशधा । एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति ॥ ३२ ॥

त्रयोदशविधकरणेऽवान्तरविभागङ्करोति ।

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारोमनइति शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वादन्तःकरणम् । दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन कर्म्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण। बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह। साम्प्रत कालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्। साम्प्रतकालं वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानं अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति । त्रिकालमाभ्यन्तरकरणं तद्यथा नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः अस्ति धूमादग्निरिह नाग्निकुञ्जे असत्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति । कालश्च वैशेषिकाभिमत एको नानागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति। तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रपद्यते स-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

न्तु तएवोपाधयोऽनागतादिव्यवहार हेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना का-लेनेति सांख्याचार्य्याःतस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगमइति ॥३३॥

साम्प्रतकालीनां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विवेचयति।

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि। २५८९, ३८८९

वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्च विषयाणि ॥३४॥

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेष-विषयाणि विशेषाःस्थूलाः शब्दादयः शान्तघोरमूढाःपृथिव्यादिरूपाः। अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः मात्रग्रहणेन भूतभावम-पाकरोति विशेषाश्चाविशेषाश्च विशेषाविशेषा स्तएव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि। तत्रोर्द्ध्वस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं शब्दतन्मात्रविषयं स्थूलशब्दविषयञ्च अस्मदादीनान्तु स्थूल श-ब्दविषयमेव। एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया अस्मदादीना-न्तु स्थूलस्पर्शविषयैव। एवं चक्षुरादयोऽपि तेषामस्मदादीनाञ्च रूपादिषु स्थूलसूक्ष्मेषु द्रष्टव्याः एवं कर्म्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया तद्धेतुत्वात् नतु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात्। शेषा-णि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयानि पाण्याद्या-हार्य्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वादिति ॥ ३४ ॥

साम्प्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चित् गुणभावं केषाञ्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह।

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्व्वं विषयमवगाहते यस्मात्।

तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारिद्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥

द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तैरुपनी-तं सर्व्वं विषयं समनोहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्मा-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

द्ध्वेन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति ॥३५॥

न केवलं बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपितु ये अप्यहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह ।

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥

यथाहि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्व्वाध्यक्षाय स च भूपतये तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति, मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्व्वाध्यक्षभूतायां तदिदमुक्तं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्तीति । बाह्येन्द्रियमनोहङ्काराश्च गुणविशेषाः गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवाक्यतां नीताः यथा वर्त्तितैलवह्नयः सत्तमसापनयेन रूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपः एवमेते गुणविशेषा इति योजना ॥ ३६ ॥

कस्मात्पुनर्बुद्धौ प्रयच्छन्ति ननु बुद्धिरहङ्काराय द्वारिणे मनसे वेत्यतआह ।

सर्व्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

पुरुषार्थस्य प्रयोजकत्वात्तस्य यत्साधनिनं तत् प्रधानं बुद्धिश्चास्य साक्षात्साधनं तस्मात्सैव प्रधानम् । यथा सर्व्वाध्यक्षः साक्षाद्राजार्थसाधनतया प्रधानम् इतरे तु ग्रामाध्यक्षादयस्तं प्रति गुण भूताः । बुद्धिर्हि पुरुषसन्निधानात्तच्छायापत्त्या तद्रूपमेव सर्व्वविषयोपभोगं पुरुषस्य साधयति सुखदुःखानुभवो हि भोगः सच बुद्धौ बुद्धिश्च पुरुषरूपेवेति । सा च पुरुषमुपभोजयति । यथार्थालोचनसङ्कल्पाभिमानाश्च

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तत्तद्रूपपरिणामेन बुद्धावुपसंक्रान्ताः, तथा इन्द्रियादिव्यापारा अपि बुद्धेरेव स्वव्यापारेण अध्यवसायेन सह व्यापारीभवन्ति यथा स्वसैन्येन सह ग्रामाध्यक्षादिसैन्यं सर्व्वाध्यक्षस्य भवति । सर्व्वं शब्दादिकं प्रति य उपभोगः पुरुषस्य तं साधयति । ननु पुरुषस्य सर्व्वविषयोपभोगसम्पादिका बुद्धिस्तर्ह्यनिर्मोक्ष इत्यत आह । पश्चात्प्रधानपुरुषयोरन्तरं विशेषं विशिनष्टि करोति । ननु प्रधानपुरुषयोरन्तरस्य कृतत्वादनित्यत्वं तत्कृतं मोक्षस्य स्यादित्यत आह । विशिनष्टिप्रधानं सविकारमन्यदहमन्य इति । विद्यमानमेवान्तरमविवेकेनाविद्यमानमिव बुद्धि र्बोधयति येनानित्यत्वमित्यर्थः । यथौदनपाकं पचतीति करणञ्च प्रतिपादनमनेनापवर्गः पुरुषार्थो दर्शितः । सूक्ष्ममिति दुर्लक्ष्यं तदन्तरम् ॥ ३७ ॥

तदेवं करणानि विभज्य विशेषाविशेषान् विभजते ।

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्चमूढाश्च ॥ ३८ ॥

शब्दादितन्मात्राणि सूक्ष्माणि न चैषां शान्तत्वादिरस्ति उपभोगयोग्यो विशेषइति मात्रशब्दार्थः । अविशेषानुक्त्वा विशेषान् वक्तुमुत्पत्तिमेषामाह । तेभ्योभूतानि तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यः यथासंख्यमेकद्वित्रिचतुःपञ्चभ्यो भूतानि आकाशानिलानलसलिलावनिरूपाणि पञ्च पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः अस्त्वेवं भूतानामुत्पत्तिर्विशेषत्वे किमायातमित्यत आह । एते स्मृता विशेषाः, कुतः शान्ताघोराश्च च एको हेतौ द्वितीयः समुच्चये यस्मादाकाशादिषु स्थूलेषु सत्त्वप्रधानतया केचिच्छान्ताः सुखाः प्रसन्ना लघवः केचिद्रजःप्रधानतया घोरा दुःखा अनवस्थिताः केचित्तमः प्रधानतया मूढा विषणा गुरवः । तेऽमी परस्परव्यावृत्ता अनुभूयमाना विशेषाइतिस्थूलाइति चोच्यन्ते तन्मात्रा-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

णि तु अस्मदादिभिः परस्परव्यावृत्तानि नानुभवन्त इत्यविशेषाइति सूक्ष्माइति चोच्यन्ते ॥ ३८ ॥

विशेषाणामवान्तरविशेषमाह ।

सूक्ष्मा मातापितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते ॥ ३९ ॥

त्रिधा विशेषाः स्युः तान् विशेषानाह, सूक्ष्माः सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः मातापितृजाः षाट्कौशिकाः । तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि पितृतस्तु स्नाय्वस्थिमज्जान इति षट्कोगणः प्रकृष्टानि महान्ति भूतानि प्रभूतानि तैः सह सूक्ष्मशरीरमेकोविशेषः मातापितृजो द्वितीयो महाभूतानि तृतीयो महाभूतसर्गे च घटादीनां निवेश इति । सूक्ष्ममातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह, सूक्ष्मास्तेषां विशेषाणां मध्ये ये ते नियताः । मातापितृजा निवर्त्तन्ते रसान्ता वा भस्मान्ता वा विड्न्तावेति ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मशरीरं विभजते ।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥

प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् असक्तमव्याहतं शिलामप्यनुविशति नियतम् आ चादिसर्गादा च महाप्रलयादवतिष्ठते । महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्य्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः । नन्वस्त्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह । संसरतीति । उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते कस्मान्निरुपभोगं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं यस्मात्तस्मात्संसरति । न-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

नु धर्म्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगस्तत्कथं संसरतीत्यत आह, भावैरधिवासितं धर्म्माधर्म्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितंच सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पकसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति । तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्संसरति । कस्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह । लिङ्गमिति । लयं गच्छतीति लिङ्गम् । सहेतुकत्वेन चास्य लिङ्गत्वमितिभावः ॥४०॥

स्यादेतत् । बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्राणिकेनेत्यत आह ।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथाच्छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥ २५५५२६

लिङ्गनात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयोलिङ्गं तदनाश्रितं न तिष्ठति । जन्मप्रयाणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रिताः, प्रत्युत्पन्नपञ्च तन्मात्रवत्वे सति बुद्ध्यादित्वात्, दृश्यमानशरीरवृत्तिबुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति, सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आगमश्चात्र भवति । ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति । आत्मनो-निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि स्थूलशरीरे शेते ॥ ४१ ॥

एवंसूक्ष्मशरीरास्तित्वं मुपपाद्य यथा संसरति येन च हेतुना तदुभयमाह ।

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥

पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्तं निमित्तं धर्म्माधर्म्मादि नैमित्तिकं तेषु

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तेषु निकायेषु यथायथं षाट्कौशिकशरीरग्रहः स हि धर्मादिनिमित्तभवः निमित्तञ्च नैमित्तिकञ्च तत्र सः प्रसङ्गः प्रसक्तिस्तयानटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गं सूक्ष्मशरीरम् । यथाहि नटस्तां तां भूमिकां विधाय परशुरामो वा अजातशत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति, एवं तत्तत्स्थूलशरीरग्रहणात् देवो वा मनुष्यो वा पशुर्वा वनस्पतिर्वा भवति सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः । कुतस्त्यः पुनरस्येदृशो महिमेत्यत आह । प्रकृतेर्विभुत्वयोगात् तथाच पुराणम् । वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतइति ॥४२॥

निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनेत्युक्तं तत्र निमित्तं नैमित्तिकञ्च विभजते ।

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिकावैकृताश्च धर्माद्याः ।
॥ दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥४३॥

वैकृतिका नैमित्तिकाः प्राकृतिकाः सांसिद्धिका भावाः स्वाभाविका इति यावत् । तथाहि, सर्गादावादिविद्वान् भगवान् कपिलोमहामुनिः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति । वैकृताश्च भावाः असांसिद्धिकाः उपायानुष्ठानोत्पन्नाः यथा प्राचेतसप्रभृतीनां महर्षीणाम् । एवमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यपि । कार्यं शरीरं तदाश्रयिणस्तस्यावस्थाः कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाद्यङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः गर्भस्थस्य ततोनिर्गतस्य बालस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकानीति ॥४३॥

अवगतानि निमित्तनैमित्तिकानि कतमस्य तु निमित्तस्य कतमन्नैमित्तिकमित्यत आह ।

धर्म्मेण गमनमूर्द्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्म्मेण ।
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥४४॥

धर्म्मेण गमनमूर्द्ध्वं द्युप्रभृतिषु लोकेषु गमनमधस्ताद्भवत्यधर्म्मेण सुतलादिषु ज्ञानेन चापवर्गः । तावदेव प्रकृतिरारभते न यावद्विवे-

nnath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कख्यातिं करोति, अथ विवेकख्यातौ सत्यां कृतकृत्यतया विवेकख्यातिमन्तं पुरुषं प्रति निवर्त्तते । यदाहुः । विवेकख्यातिपर्य्यन्तं याति प्रकृतिचेष्टितमिति । विपर्ययादतत्त्वज्ञानादिष्यते बन्धः । सच त्रिविधः प्राकृतिको वैकृतिको दाक्षणिश्चेति तत्र प्रकृतावात्मज्ञानात् प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिकोबन्धः । यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रत्युच्यते । पूर्णं शतसहस्रन्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाइति । वैकारिकोबन्धस्तेषां येविकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषबुद्ध्योपासते तान् प्रतीदमुच्यते । दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रन्त्वाभिमानिकाः । बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । ते खल्वमी विदेहा येषां वैकृतिकोबन्धइति । इष्टापूर्त्तेन दाक्षिणः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमना बध्यतइति ॥ ४४ ॥

वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् ।
ऐश्वर्य्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

वैराग्यात्प्रकृतिलयः पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यमात्रात्प्रकृतिलयः प्रकृतिग्रहणात् प्रकृतिमहदहङ्कारभूतेन्द्रियाणि गृह्यन्ते तेष्वात्मबुद्ध्या उपास्यमानेषु लयः । कालान्तरेण च पुनराविर्भवन्तीति । संसारोभवति राजसाद्रागात्, राजसादित्यनेन रजसोदुःखत्वात्संसारस्य दुःखहेतुता सूचिता । ऐश्वर्य्यादविघातः इच्छायाः ईश्वरो हि यदिच्छति तत्करोति । विपर्य्ययादनैश्वर्य्यात् तद्विपर्यासः सर्व्वत्रेच्छाविघातइत्यर्थः ॥ ४५ ॥

बुद्धिधर्म्मान् धर्मादीनष्टौ भावान् समासव्यासाभ्यां मुमुक्षूणां हेयोपादेयान् दर्शयितुं प्रथमतस्तावत्समासमाह ।

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

एष इति प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्र विपर्ययोऽज्ञानमविद्या बुद्धिधर्म्मः अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म्म एव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धिधर्म्मावेव । तत्र विपर्ययाशक्तितुष्टिषु यथायोगं सप्तानां धर्म्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञानस्येति । व्यासमाह, तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् कस्माद्गुणवैषम्यविमर्दात् । गुणानां वैषम्यमेकैकस्याधिकबलता द्वयोर्द्वयोर्वा । एकैकस्य न्यूनबलता द्वयोर्द्वयोर्वा । तेन न्यूनाधिक्ये मन्दमध्यातिमात्रतया यथाकार्यमुन्नीयेते । तदिदं गुणानां वैषम्यं तेनोपमर्दः एकैकस्य न्यूनबलस्य द्वयोर्वाभिभवः तस्मात्तस्य भेदाः पञ्चाशदिति ॥ ४६ ॥

तानेव पञ्चाशद्भेदान् गणयति ।

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदास्तुष्टिर्नवधाष्टधा सिद्धिः ॥ ४७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः यथासंख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञकाः पञ्च विपर्ययविशेषा विपर्ययभवानामस्मितादीनां विपर्ययस्वभावत्वात् । यद्वा यदविद्यया विपर्ययेणावधार्यते वस्तु अस्मितादयस्तत्स्वभावाः सन्तस्तदभिनिविशन्ते । अतएव पञ्चपर्वा अविद्येत्याह, भगवान् वार्षगण्यः ॥ ४७ ॥

सम्प्रति पञ्चानां विपर्ययभेदानामवान्तरभेदमाह ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥ ४८ ॥

भेदस्तमसोऽविद्याया अष्टविधः अष्टस्वव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु अनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः । अष्टविधविषयत्वात्तस्याष्ट-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

विधत्वं मोहस्य च। अत्राप्यष्टविधोभेदइति चेनानुषज्यते। देवाह्यष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्यामृतत्वाभिमानिनोऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते इति सोयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टाविधः। दशविधोमहामोहः शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतयादशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु राग आसक्तिर्महामोहः स च दशविधविषयत्वाद्दशविधः। तामिस्त्राद्वेषोऽष्टादशधा। शब्दादयो दशविषयारञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्य्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतोरञ्जनीयं किन्तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायाः ते च शब्दादयउपस्थिताः परस्परेणोपहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीयाभवन्तीति शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टकमष्टादशधेति तद्विषयोद्वेषस्तामिस्त्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति। तथा भवत्यन्धतामिस्त्रः अभिनिवेशोन्धतामिस्त्रः, तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते। देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः मास्म शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयो ऽस्माकमसुरादिभिरुपघानिषतेति बिभ्यति। तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्त्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति। सोऽयं पञ्चविधोविपर्ययोऽवान्तरभेदाद् द्वाषष्टिरिति ॥ ४८ ॥

तदेवं पञ्च विपर्ययभेदानुक्त्वा अष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाह।

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा।
सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

इन्द्रियवधस्य ग्रहोबुद्धिवधहेतुत्वेन नत्वशक्तिभेदपूर्णत्वेन। एकादशेन्द्रियवधाः। बाधिर्यं कुष्ठिताऽन्धत्वं जडता जिघ्रता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैब्योदावर्त्तमन्दताः। यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रिया-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

णां बधाः एतावत्येव तु तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति। तथा चैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधिकरण्यम् । तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमुक्त्वा स्वरूपतोऽशक्तीराह सह बुद्धिवधैरिति । कति बुद्धेः स्वरूपतो वधाइत्यत आह । सप्तदशवधा बुद्धेः, कुतः विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनां तुष्टयो नवधेति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणान्नवधा भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणाद् अष्टौभवन्तीति ॥ ४९ ॥

तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति ।

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ ५० ॥

आध्यात्मिक्यः प्रकृतिव्यतिरिक्तआत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते तस्य चतस्रआध्यात्मिक्यस्तुष्टयोभवन्ति । प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ता इत्यत आह । प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्रप्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा, कस्यचिदुपदेशे विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन तस्मादेवमेवास्तु वत्सेति । सेयमुपदेष्टव्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या अम्भउच्यते । या तु प्राकृत्यपि विवेकख्यातिर्न प्रकृतिमात्राद्भवति मा भूत्सर्व्वस्य सर्व्वदा तन्मात्रस्य सर्व्वान् प्रत्यविशेषात्प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्नित्युपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमुच्यते । या तु प्रव्रज्यापि न सद्योनिर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या ओ-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

घउच्यते । या तु न कालान्नाप्युपादानाद्विवेकख्यातिरपितु भाग्यादेव अतएव मन्दालसापत्यान्यतिबालानि मातुरुपदेशमात्रादेव विवेकख्यातिमन्तिमुक्तानि बभूवुः तत्र भाग्यमेव हेतुर्नान्यदित्युपदेशे-या तुष्टिः सा भाग्याख्या वृष्टिरुच्यते । बाह्या दर्शयति । बाह्यास्तुष्टयो विषयोपरमात्पञ्च । याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीना-त्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः । आत्मज्ञानाभावेना-त्मानमधिकृत्यप्रवृत्तेरिति ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टयइति वैराग्यहेतुपञ्चकत्वाद्वैराग्याण्यपि पञ्च तत्पञ्चत्वात् तुष्टयः पञ्चेति । उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यम् । विषयादुपरमो विषयोपरमः । विषया भोग्याः शब्दादयः पञ्च उपरमा अपि पञ्च । तथाहि अर्ज्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति । तथाहि । सेवादयोधनार्जनोपायास्ते च सेवकादीनां दुःखाकुर्वन्ति । दुष्प्रहुरीश्वरद्वाःस्थदण्डिचण्डार्द्धचन्द्रजाम् । वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्जते । एवमन्ये ऽप्यर्ज्जनोपायादुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पार मुच्यते । तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजलौघादिभ्योविनंक्ष्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितिया सुपारमुच्यते । तथा महतायासेनार्ज्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्प्रक्षयं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया पारापारमुच्यते । एवं शब्दादिभोगाभ्यासाद्वर्द्धन्ते कामास्ते च विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमाम्भ उच्यते । एवं नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयो परमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम्भ उच्यते । एवमाध्यात्मिकीभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्च पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ ५० ॥

गौणमुख्यभेदाभिन्नाः सिद्धीराह ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥५१॥

विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात्तद्विघातास्त्रय इति इमा मुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धयः तास्ता अपि हेतुहेतुमत्तया व्यवस्थिताः, तत्राद्या अध्ययनलक्षणा सिद्धिर्हेतुरेव मुख्या स्तु सिद्धयोहेतुमत्यएव मध्यमास्तु हेतुहेतुमत्यः विधिवद्गुरुमुखाद्ध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमा सिद्धिस्तारमुच्यते । तत्कार्य्यः शब्दः शब्द इति शब्दज्ञानजनितमर्थज्ञानमुपलक्षयति, कार्ये कारणोपचारात् । सा द्वितीया सिद्धिः सुतारमुच्यते । तदिदं द्विधा श्रवणं ऊहस्तर्कः आगमाद्विरोधन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् । परीक्षणञ्च संशयपूर्व्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं, तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः । सा तृतीया सिद्धिस्तारतारमुच्यते । सुहृत्प्राप्तिन्यायेन हि स्वयं परीक्षितमप्यर्थमश्रद्दधते न यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सहसंवाद्यते अतःसुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थि रम्यकमुच्यते । दानंच शुद्धिर्विवेकज्ञानस्य दैप् शोधने इत्यस्माद्धातोर्दानपदव्युत्पत्तेः । यथाह भगवान् पतञ्चलिः, विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति । अविप्लवः शुद्धिः, सा च सवासनसंशयविपर्य्यासानां परिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेऽवस्थानम् । सा च न विनादरनैरन्तर्य्यदीर्घकालसेविताभ्यासपरिपाकाद्भव तीति दानेनविवेकख्यात्या कार्य्येण सोऽपि संगृहीतः । सेयं पञ्चमी सिद्धिः सदा मुदितमुच्यते । तिस्रश्च मुख्याः सिद्धयः प्रमोदमुदितमोदमाना इत्यष्टौ सिद्धयः । अन्ये व्याचक्षते विनोपदेशादिना प्राग्भवीयाभ्यासवशात्तत्त्वस्य स्वयमूहनं यत्सा सिद्धिरूहः । यस्य सांख्यशास्त्रपाठमन्यदी-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यमाकर्ण्य तावज्ज्ञानमुत्पद्यते सा सिद्धिः शब्दः पाठादनन्तरं भावात् । यस्य शिष्याचार्य्यसंवादेन सांख्यशास्त्रं ग्रन्थतोऽर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमुत्पद्यते साध्ययनहेतुका सिद्धिरध्ययनं सुहृत्प्राप्तिरिति यस्याधिगततत्त्वं सुहृदं प्राप्य ज्ञानमुत्पद्यते सा ज्ञानलक्षणा सिद्धिस्तस्य सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धिहेतुः धनादिदानेनाराधितो ज्ञानी ज्ञानं प्रयच्छति । अस्य च युक्तायुक्तत्वे सूरिभिरेवावगन्तव्ये इति कृतं परदोषोद्भावनेन नः सिद्धान्तमात्रव्याख्यानप्रवृत्तानामिति । सिद्धितुष्टिविपर्य्ययेणाशक्तिर्बुद्धिवधः सप्तदशधा द्रष्टव्यः । अत्र प्रत्ययसर्गे सिद्धिरुपादेयेति प्रसिद्ध मेव तन्निवारणहेतवस्तु विपर्य्ययाशक्तितुष्टयो हेया इत्याह, सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः । पूर्व इति विपर्ययाशक्तितुष्टिः परामृशति ताः सिद्धिकरणानामङ्कुशो निवारकत्वात् अतः सिद्धिपरिपन्थित्वाद्विपर्यया शक्तितुष्टयो हेया इत्यर्थः अङ्कुश इवेति ॥ ५१ ॥

स्यादेतत् । पुरुषार्थप्रयुक्ता सृष्टिः स च पुरुषार्थः प्रत्ययसर्गाद्वा तन्मात्रसर्गाद्वा सिध्यतीति कृतमुभयसर्गेणेत्यत आह ।

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।
लिङ्गाख्योभावाख्यस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ॥५२॥

लिङ्गमिति तन्मात्रसर्गमुपलक्षयति भावैरिति च प्रत्ययसर्गम् । एतदुक्तं भवति । तन्मात्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्वं स्वरूपञ्च न प्रत्ययसर्गाद्विना भवति एवं प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपं पुरुषार्थसाधनत्वञ्च न तन्मात्रसर्गादृते इत्युभयथा सर्गप्रवृत्तिः । भोगः पुरुषार्थो न भोग्यान् शब्दादीन् भोगायतनञ्च शरीरद्वयमन्तरेण सम्भवतीति उपपन्नस्तन्मात्रसर्गः । एवं स एव भोगो भोगसाधनानीन्द्रियाणि चान्तःकरणानि चान्तरेण न सम्भवति, न च तानि धर्म्मादीन् भावान् विना सम्भवन्ति, न चापवर्गहेतुर्विवेकख्यातिरुभयसर्गं विनेत्युपपन्न

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उभयविधः सर्गः । अनादित्वाच्च वीजाङ्कुरवन्नान्योन्याश्रयदोषमावहति कल्पादावपि प्राचीनकल्पोत्पन्नभावलिङ्गसंस्कारवशाद्भावलिङ्गयोरुत्पत्तिर्नानुपपन्नेति सर्व्वमवदातम् ॥ ५२ ॥

विभक्तः प्रत्ययसर्गः भूतादिसर्गं विभजते ।

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ ५३ ॥

ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्र्यगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचा इत्यष्टविधो दैवः सर्गः । तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति । मानुष्यश्चैकविधः ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्व्वर्ण्यविशेषादिति समासतः संक्षेपतो भौतिकः सर्गः । घटादयस्त्वशरीरत्वेऽपि स्थावरा एवेति ॥ ५३ ॥

भौतिकस्यास्य सर्गस्य चैतन्योत्कर्षनिकर्षतारतम्याभ्यामूर्द्ध्वाधोमध्यभावेन त्रैविध्यमाह ।

ऊर्द्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तः ॥ ५४ ॥

ऊर्द्ध्वं सत्वविशालो द्युप्रभृतिः सत्यान्तो लोकः सत्वबहुलः तमोविशालश्च मूलतः सर्गः पश्वादिः स्थावरान्तः सोऽयं मोहमयत्वात्तमोबहुलः । भूर्लोकस्तु सप्तद्वीपसमुद्रसन्निवेशो मध्ये रजोविशालः धर्म्माधर्म्मानुष्ठानपरत्वाद्दुःखबहुलत्वाच्च । तामिमां लोकसंस्थितिं संक्षिपति ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तः स्तम्बग्रहणेन वृक्षादयः सङ्गृहीताः ॥ ५४ ॥

तदेवं सर्गं दर्शयित्वा तस्यापवर्गसाधनवैराग्योपयोगिनीं दुःखहेतुतामाह ।

तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तत्र शरीरादौ यद्यपि विविधा विचित्रानन्दभोगभागिनः प्राण भृद्भेदास्तथापि सर्व्वेषां जरामरणकृतं दुःखमविशिष्टं सर्व्वस्य खलु कृमेरपि मरणत्रासोमाः न भूवम्भूयासमित्येवमात्मकोऽस्ति । दुःखं भयहेतुरिति मरणं दुःखम् । स्यादेतत् । सुखादयः प्राकृता बुद्धिगुणास्तत्कथमेते चेतनसम्बन्धिनोभवन्तीत्यत आह । पुरुषइति । पुरि लिङ्गे शेते पुरुषः लिङ्गञ्च तत्सम्बन्धीति चेतनोऽपि तत्सम्बन्धी भवतीत्यर्थः । कुतः पुनर्लिङ्गसम्बन्धि दुःखं पुरुषस्येत्यत आह । लिङ्गस्याविनिवृत्तेः । पुरुषाद्भेदाग्रहाल्लिङ्गधर्म्मानात्मन्यध्यवस्यति पुरुषः । अथवा दुःखप्राप्ताववधिः कथ्यते लिङ्गं यावन्न निवर्त्तते तावदिति ॥ ५५ ॥

उक्तस्य सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तीं निराकरोति ।

इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्य्यन्तः ।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥

आरम्भत इत्यारम्भः सर्गः प्रकृत्यैव कृतो नेश्वरेण न ब्रह्मोपादानो नाप्यकारणः अकारणत्वे ह्यत्यन्तभावोऽत्यन्ताभावो वा भवेत् । न ब्रह्मोपादानश्चितिशक्तेरपरिणामात्, नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतो निर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वासम्भवात्, नहि निर्व्यापारस्तक्षा वास्याद्यधि तिष्ठति । ननु प्रकृतिकृतश्चेत्तस्या नित्यायाः प्रवृत्तिशीलाया अनुपरमात्सदैव सर्गः स्यादिति न कश्चिन्मुच्येत इत्यत आह, प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः यथौदनकाम ओदनाय पाके प्रवृत्त ओदनसिद्धौ निवर्त्तते एवं प्रत्येकं पुरुषान्मोचयितुं प्रवृत्ता प्रकृतिर्यं पुरुषं मोचयति तं प्रति न पुनः प्रवर्त्तते तदिदमाह, स्वार्थ इव, स्वार्थे यथा तथा परार्थे आरम्भ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

स्यादेतत् । स्वार्थं परार्थं वा चेतनः प्रवर्त्तते न च प्रकृतिरचेतनैवं

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

भवितुमर्हति तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता चेतनः नच क्षेत्रज्ञाश्च चेतना अपि प्रकृतिमधिष्ठातुमर्हन्ति तेषां प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वात् । तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्रकृतेरधिष्ठाता स चेश्वर इत्यत आह ।

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

दृष्टमचेतनमपि प्रयोजने प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमचेतनं प्रवर्त्तते एवं प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्त्तिष्यते । नच क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वान्न साध्येन व्यभिचार इति साम्प्रतं प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् । ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्त्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि व्यावर्त्तयतः नह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत्सृजतः किमप्यभिलषितं भवति । नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः, प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छाकारुण्यं सर्गोत्तरकालं दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वं कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति । अपि च करुणया प्रेरित ईश्वरः सुखिन एव जन्तून् सृजेन्न विचित्रान् । कर्म्मवैचित्र्याद्वैचित्र्यमिति चेत् कृतमस्य प्रेक्षावतःकर्म्माधिष्ठानेन तदनधिष्ठानमात्रादेवाचेतनस्यापि कर्म्मणः प्रवृत्त्यनुपपतेस्तत्कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् । प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो न वा कारुण्यं प्रयोजकमिति नोक्त दोषप्रसङ्गावतारः । पारार्थ्यमात्रन्तु प्रयोजनमुपपद्यते तस्मात्सुष्ठूक्तं वत्सविवृद्धिनिमित्तमिति ॥ ५७ ॥

स्वार्थ इवेति दृष्टान्तितं तद्विभजते ।

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकः ।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

औत्सुक्यमिच्छा सा खल्विष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते इष्यमाणश्च इष्टलक्षणत्वात् फलस्य। दार्ष्टान्तिके योजयति पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

ननु भवतु पुरुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्तकः निवृत्तिस्तु कुतस्त्या प्रकृतेरित्यत आह।

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्त्तते प्रकृतिः॥ ५९॥

रङ्गस्येति स्थानेन स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति। आत्मानंशब्दाद्यात्मना पुरुषाद्भेदेन च प्रकाश्येत्यर्थः॥ ५९॥

स्यादेतत्। प्रवर्त्ततां प्रकृतिः पुरुषार्थं पुरुषादुपकृतात् प्रकृतिर्लप्स्यति कञ्चिदुपकारम् आज्ञासम्पादनाराधितादिवाज्ञापयितुर्भुजिष्या तथा च न परार्थोऽस्या आरम्भइत्यत आह।

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकञ्चरति॥ ६०॥

यथा गुणवानप्युपकार्य्यपि भृत्यो निर्गुणे अत एवानुपकारिणि स्वामिनि निष्फलाराधनः एवमियं प्रकृतिस्तपस्विनी गुणवत्युपकारिण्यप्यनुपकारिणि निर्गुणेऽपि पुरुषे व्यर्थपरिश्रमेति पुरुषार्थमेव यतते न स्वार्थमिति सिद्धम्॥ ६०॥

स्यादेतत्। नर्त्तकी नृत्यं परिषद्भ्यो दर्शयित्वा निवृत्तापि पुनस्तदृष्टकौतूहलात् प्रवर्तते यथा तथा प्रकृतिरपि पुरुषायात्मानं दर्शयित्वा निवृत्तापि पुनः प्रवर्त्स्यतीत्यतआह।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति।
या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य॥ ६१॥

सुकुमारतरता अतिपेशलता परपुरुषदर्शनासहिष्णुतेति यावत्

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

असूर्यंपश्या हि कुलवधू अतिमन्दाक्षमन्थरा प्रमादाद्विगलिताशिरोञ्चला चेदालोक्यते परपुरुषेण तदासौ तथा प्रयतते अप्रमत्तां यथैनां पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्तीति। एवं प्रकृतिरपि कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा विवेकेन न पुनर्द्रक्ष्यतइत्यर्थः ॥ ६१ ॥

स्यादेतत्। पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी कथमस्य मोक्षः मुचेर्बन्धन विश्लेषार्थत्वात्। सवासनक्लेशकर्म्माशयानाञ्च बन्धनसंज्ञितानां पुरुषे ऽपरिणामिन्यसम्भवात्। अतएवास्य पुरुषस्य न संसारः प्रेत्यभवापरनामास्ति निष्क्रियत्वात्, तस्मात्पुरुषविमोक्षार्थमिति रिक्तं वच इतीमामाशङ्कामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्नपाकरोति ।

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ ६२ ॥

अद्धा न कश्चित्पुरुषो बध्यते न कश्चित्संसरति न कश्चिन्मुच्यत इति । प्रकृतिरेव तु नानाश्रया सती बध्यते च संसरति च मुच्यते च बन्धमोक्षसंसाराः पुरुषे उपचर्य्यन्ते। यथा जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्य्येते, तदाश्रयेण भृत्यानां तद्भागित्वात्तत्फलस्य च शोकलाभादेः स्वामिसम्बन्धात् । भोगापवर्गयोश्च प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात् पुरुषसम्बन्ध उपपादित इति सर्व्वं पुष्कलम् ॥ ६२ ॥

नन्ववगतं प्रकृतिगता बन्धसंसारापवर्गाः पुरुष उपचर्य्यन्त इति किंसाधनाः पुनरेते प्रकृतेरित्यत आह ।

रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥

तत्त्वज्ञानवर्जं बध्नाति धर्म्मादिभिः सप्तभीरूपैर्भावैरिति पुरुषार्थं प्रति भोगापवर्गं प्रति आत्मनात्मानमेकरूपेण तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या विमोचयति पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

nnath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अवगतमीदृशं तत्त्वं ततः किमित्यतआह ।

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्य्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

तत्त्वेन विषयेण विषयिज्ञानमुपलक्षयति उक्तरूपप्रकारतत्वविषयज्ञानाभ्यासादादरनैरन्तर्य्यदीर्घकालसेवितात्तत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारि ज्ञानमुत्पद्यते। यद्विषयश्चाभ्यासस्तद्विषयमेव साक्षात्कारमुपजनयति। तत्वविषयश्चाभ्यास इति तत्त्वसाक्षात्कारं जनयति अत उक्तं विशुद्धमिति। कुतोविशुद्धमित्यतआह। अविपर्ययादिति। संशयविपर्य्ययौ हि ज्ञानस्याविशुद्धी तद्रहितं विशुद्धम्। तदिदमुक्तं विपर्यया दिति। नियतमनियततया गृह्णन् संशयोऽपि विपर्ययः तेनाविपर्य्ययादिति संशयविपर्य्ययाभ्यासाभावो दर्शितः तत्त्वविषयत्वाच्च संशयविपर्य्ययाभावः। स्यादेतत्। उत्पद्यतामीदृशाभ्यासात्तत्वज्ञानं, तथाप्यनादिना मिथ्याज्ञानसंस्कारेण मिथ्याज्ञानं जनयितव्यं, तथाच तन्निबन्धनस्य संसारस्यानुच्छेदप्रसङ्ग इत्यत उक्तं केवलं मिति। विपर्यासेनासम्भिन्नम्। यद्यप्यनादिविपर्यया वासना तथापि तत्त्वज्ञानवासनया तत्त्वविषयसाक्षात्कारमादधत्यादिमत्यापि शक्या समुच्छेत्तुं तत्त्वपक्षपातोहि धियां स्वभावः। यथाहुः वाह्या अपि। निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्य्ययैः। न वाधोयत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततइति। ज्ञानस्वरूपमुक्तं नास्मि न मे नाहमिति। नास्मीत्यात्मनि क्रियामात्रं निषेधति। यथाहुः। कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना इति। तथाचाध्यवसायाभिमानसङ्कल्पालोचनानि चान्तराणि वाह्याश्च सर्व्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिषिद्धानि वोद्धव्यानि यतश्चात्मनि व्यापारावेशोनास्त्यतो नाहम्, अहमिति कर्तृपदम् अहं जानाम्यहं जुहोम्यहं ददेऽहं भुञ्जे इति सर्व्वत्र कर्त्तुः परामर्शात्। निष्क्रियत्वे च सर्व्वत्रकर्त्तृत्वाभावः ततः सुष्ठूक्तं नाहमिति। अतएव न

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मे कर्त्ता हि स्वामितां लभते तदभावात्तु कुतोभाविकी स्वामितेत्यर्थः । अथवा नास्मीति पुरुषोऽस्मि न प्रसवधर्म्मा अप्रसवधर्म्मत्वाच्चाकर्तृत्वमाह। नाहमिति, अकर्तृत्वाच्च न स्वामितेत्याह, न मे इति । नन्वेतावत्सु ज्ञातेष्वपि कश्चित्कदाचिदज्ञातोविषयोऽस्ति तदज्ञानञ्च जन्तून् वन्धयिष्यतीत्यत आह, अपरिशेषमिति । नास्ति किञ्चिदस्मिन्परिशिष्टं ज्ञातव्यं यदज्ञानं वन्धयिष्यतीत्यर्थः ।। ६४ ।।

किं पुनरीदृशेन तत्त्वसाक्षात्कारेण सिध्यतीत्यत आह ।

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः ॥ ६५ ॥

भोगविवेकसाक्षात्कारौ हि प्रकृतेः प्रसोतव्यौ तौ च प्रसूताविति नास्याः प्रसोतव्यमवशिष्यते यत् प्रसोष्यतइति निवृत्तप्रसवा प्रकृतिः । विवेकज्ञानरूपोयोऽर्थस्तस्य वशः सामर्थ्यं तस्मात् । अतत्त्वज्ञानपूर्व्वकाणि खलु धर्म्माधर्म्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्याणि वैराग्यमपि केवलतौष्टिकानामतत्त्वज्ञानपूर्व्वकमेव तत्र तत्त्वज्ञानं विरोधित्वेनातत्त्वज्ञानमुच्छिनत्ति कारणनिवृत्त्या च सप्तरूपाणि निवर्त्तन्ते इति सप्तरूपविनिवृत्ता प्रकृतिः। अवस्थित इति, निष्क्रियः, स्वच्छ इति, रजस्तमोवृत्तिकलुषया बुद्ध्या असम्भिन्नः, सात्विक्या तु बुद्ध्या तदाप्यस्य मनाक् सम्भेदोऽस्त्येवं, अन्यथैवम्भूतप्रकृतिदर्शनानुपपत्तेरिति ।। ६५ ।।

स्यादेतत् । निवृत्तप्रसवामिति न मृष्यामहे संयोगकृतो हि सर्ग इत्युक्तं योग्यता च संयोगः भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य चैतन्यं भोग्यत्वयोग्यता च प्रकृतेर्जड़त्वं विषयत्वञ्च नचैतयोरस्ति निवृत्तिः न च करणीयाभावान्निवृत्तिः तज्जातीयस्यान्यस्य करणीयत्वात् पुनः पुनः शब्दाद्युपभोगवदित्यतआह ।

दृष्टामयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥

करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगं प्रकृतिरनया विवेकख्यातिर्न कृतेति, कृतविवेकख्यातिस्तु शब्दाद्युपभोगं न जनयति । अविवेकख्यातिनिबन्धनो हि तदुपभोगो निबन्धनाभावेन न तद्भवितुमर्हति अङ्कुरइव बीजाभावेन । प्राकृतान् हि सुखदुःखमोहात्मनः शब्दादींस्तदविवेकान्ममैतदित्यभिमन्यमान आत्मा भुञ्जीत । एवं विवेकख्यातिमपि प्राकृतीमविवेकादेवात्मा मदर्थेयमिति मन्यते, उत्पन्नविवेकख्यातिस्तु तदसंसर्गान्न शब्दादीन् भोक्तुमर्हति नापि विवेकख्यातिं प्राकृतीं ततो विविक्त आत्मा स्वार्थामभिमन्तुमर्हति पुरुषार्थौ च भोगविवेकौ प्रकृत्यारम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थौ सन्तौ न प्रकृतिं प्रयोजयतः तादिदमुक्तं प्रयोजनं नास्ति सर्गस्येति । अत्र प्रयुज्यते सर्गे प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनं तदपुरुषार्थत्वे नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्यादेतत् । उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारमुक्तश्चेदनन्तरमेव मुक्तस्य तस्य शरीरपातः स्यादिति कथमदेहः प्रकृतिं पश्येत् अथ तत्त्वज्ञानेऽपि न मुच्यते कर्म्मणामप्रक्षीणत्वात् तेषां कुतः प्रक्षयः भोगादिति चेत् हन्त भोस्तत्त्वज्ञानं न मोक्षसाधनमिति व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानजन्मना तत्त्वज्ञानेनापवर्ग इति रिक्तं वचः । भोगेन चापरिसङ्ख्येयः कर्म्माशयः प्रचयोऽनियतविपाकसमयः क्षेतव्यः ततश्चापवर्गप्राप्तिरसत्यपि मनोरथमात्रमित्यत आह ।

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्म्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥ ६७ ॥

तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्म्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्याद्युपभोगलक्षणाय फलाय कल्पते क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्म्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते, तत्त्-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्म्मबीजानामङ्कुरप्रसवः। तदिदमुक्तं धर्म्मादीनामकारणप्राप्ताविति, अकारणत्वप्राप्तावित्यस्यायमर्थः। उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽपि च संस्कार वशात्तिष्ठति। यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमस्तिष्ठति कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति, शरीरस्थितौ च प्रारब्धपरिपाकौ धर्म्माधर्म्मौ संस्कारः। यथाचानुश्रूयते भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यत इति तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्ये इति। प्रक्षीयमाणाविद्यासंस्कारविशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्तत्सामर्थ्याद्धृतशरीरस्तिष्ठति ॥ ६७ ॥

स्यादेतत्, यदि संस्कारविशेषाद्धृतशरीरस्तथापि कदास्य मोक्षो भविष्यतीत्यत आह।

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

अनारब्धविपाकानां तावत्कर्म्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावोदग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वात्प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाशि उभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः ॥ ६८ ॥

प्रमाणेनोपपादितेऽप्यत्यन्तश्रद्धोत्पादनाय परमर्षिपूर्व्वकत्वमाह।

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यम्परमर्षिणा समाख्यातम्।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ ६९ ॥

गुह्यं गुहानिवासि स्थूलधियां दुर्बोधमिति यावत् परमर्षिणा कपिलेन। तामेव श्रद्धामागमिकत्वेन द्रढयति स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानां यत्र ज्ञाने यदर्थं यथा चर्म्मणि द्वीपिनं हन्तीति

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

भूतानां प्राणिनां स्थित्युत्पत्तिप्रलया आगमैश्चिन्त्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्यादेतत्, यत्परमर्षिणा साक्षात्कथितं तच्छ्रद्दधीमहि यत्पुनरीश्वरकृष्णेन कथितं तत्र कुतः श्रद्धेत्यत आह ।

एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतन्तन्त्रम् ॥ ७० ॥
शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः ।
सङ्क्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥

एतत्पवित्रं पावनं दुःखत्रयहेतोः पाप्मनः पुनातीति अग्र्यं सर्वेभ्यः पवित्रेभ्योमुख्यं मुनिः कपिलः आसुरयेऽनुकम्पया प्रददौ आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥ ७० ॥

आरात् याता तत्त्वेभ्य इत्यार्य्या आर्य्या मतिर्यस्य सोऽयमार्य्यमतिरिति ॥ ७१ ॥

एतच्च शास्त्रं सकलशास्त्रार्थसूचकत्वात् न तु प्रकरणमित्याह ।

सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥ ७२ ॥

तथा च राजवार्त्तिकम् । प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता । पारार्थ्यञ्च तथानैक्यं वियोगो योग एव च । शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश । विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः । करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् । इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिरिति । सेयं षष्टिपदार्थी कथितेति सकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणमपितु शास्त्रमेवेदमिति सिद्धम् । एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यञ्च प्रधानमधिकृत्योक्तम् । अन्यत्वमकर्तृकत्वं बहुत्वञ्चेति पुरुषमधिकृत्य । अस्तित्वं वियोगो योगश्चेत्युभयमधिकृत्य । स्थितिरिति स्थूलसूक्ष्ममधिकृत्य ॥ ७२ ॥

मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां सदा ।
श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात्तत्त्वकौमुदी ॥

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

॥ सांख्यतत्त्वकौमुद्याः शुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
मंगल	मङ्गल	३	१३	वीज	बीज	१६	१२
वीजादि	बीजादि	४	११	वीजा	बीजा	१६	१४
करिप्य	करिष्य	५	३	दुर्द	दुर्द्ध	१६	२३
५	२	६	८	ष्टू	ष्टू	१७	२०
विम्बित	विम्बित	९	२	शिविका	शिबिका	१९	५
चेनो	चेतनो	९	३	बहन्ति	वहन्ति	१९	६
नर्थी	नर्थान्त	९	७	सारू	सारू	१९	२४
नामुना	नानुमा	९	१३	यित्र्ये	यितव्ये	२०	२०
अत्त	अन्त	१२	२	चेतनं।	चेतनम्।	२१	१८
व्याकः	व्यापकः	१२	१४	बुद्ध्यादददयो	बुद्ध्यादयो	२१	१९
णात्	णाद्	१३	९	ताम्यां	ताभ्यां	२१	२३
विन्दून्	बिन्दून्	१४	२३	कत्रा	कत्वा	२२	१९
नात्	नाद्	१३	२०	मविन	भावेन	२३	२
नातूय	नाद्य	१४	१८	माव	भाव	२३	९
तूय	द्य	१४	२०	मिथुनः	मिथुनाः	२३	१०
,,	,,	१४	२१	प्रत्रन्ध	प्रतिबन्ध	२४	२
,,	,,	१४	२२	व्य	ध्य	२४	४
,,	,,	१४	२३	ससुद्र	समुद्र	२४	१६
ति प्र	तिप्र	१५	२	दृष्टंम्	दृष्टम्	२५	१७
योयुक्तः	योऽयुक्तः	१५	५	रुपा	रूपा	२५	२३
लग्वा	लघ्वा	१५	७	काणं	कारणं	२६	१९
णादीनां	णतनयादीनां	१६	६	व्मयक्त	मव्यक्त	२६	१९

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

॥ सांख्यतत्त्वकौमुद्या अशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
रूप्यस्य	रूप्यस्य-	२६	२१
नानारूप	नानारूप		
आर्यस्य	कार्यस्य	२७	१
रूपता	रूपता	२७	१२
णामाणि	णामानि	२७	२०
स्वभागा	स्वभावका	२७	२१
मिश्रस	मिश्यत	२८	२०
हेहात्मकं	मोहात्मकं	२९	९
वेदनिये	वेदनीये	२९	१४
पुरूषस्य	पुरुषस्य	३०	१०
पाधान	पादान	३०	१७
तिर्यागयोन	तिर्यग्योन	३१	४
सोऽमी	सोऽयमी	३१	४
मध्यस्य	मध्यस्थ	३२	२
तसयोग	त्संयोग	३२	११
गापेक्षां	गोऽपेक्षां	३२	१२
भोक्तुपेक्षा	भोक्त्रपेक्षा	३२	१८
पुरूत्र:	पुरुष:	३२	२२
गो दि	गो हि	३३	१
सर्ग	सर्गं	३३	२
गुण:	गुणा:	३३	१३
जा	जा--	३३	१४
वंशि	वशी	३४	७
संज्ञा	संज्ञा:	३४	८
कारादू	कारादू	३५	१४
दुभयंम्	दुभयम्	३५	२४
वाह्ये	वाह्ये	३६	५
पादात्व	पादानत्व	३६	८
वागदीनां	वागादीनां	३६	१२
रूपेण	रूपेण	३६	१८
रूपेण	रूपेण	३६	१८
सालोचन	स्वालोचनं	३६	२२
र योगि	रयोगि	३७	३
नत्वि	न त्वि	३७	५
महत्वा-	महत्तत्वा-	३७	६
भेदा: ।	भेद: ।	३७	१०
वाह्य	बाह्य	३७	९
,,	,,	३७	१०
सन्न	सन्त	३८	१२
नोहन्ता	नो हन्ता	३८	६
पाञ्च भौ	पाञ्चभौ-	४०	६
समुह:	समूह:	४०	६
अत:	अन्त:	४०	११
वाह्य	बाह्य	४०	१२

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

॥ सांख्यतत्त्वकौमुद्याःशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
भिनामा	भिमाना	४०	१५	कैशिका:	कौशिक:	४४	७
विषयस	विषय:स	४०	१५	सभु	समु	४४	२०
साम्प्रत कालं	साम्प्रत-कालं	४०	१७	लिङ्म्	लिङ्गम्	४५	११
				तिष्ठिति	तिष्ठति	४५	१२
तयोक्तनि	तयोक्तानि	४१	१०	धर्मनिमिद:	धर्मानिमित्त:	४५	१
द्रष्टव्या:	द्रष्टव्या: ।	४१	१४	प्राणि	प्रामाणि	४५	९
षयानि	षयाणि	४१	१७	सूक्ष्म	सूक्ष्मं	४४	२४
भावं	भावं	४१	१९	स्तित्वं मुप	स्तित्वमुप	४५	२०
सूक्ष्म्	सूक्ष्मम्	४२	१९	तिमित्तं	निमित्तं	४५	२४
धानन	धनं	४२	१९	णात् द्देवो	णाद्देवो	४६	५
गुण भूता:	गुणभूता:	४२	२१	परीणामो	पारिणामो	४६	७
सचे	स च	४२	२३	तिकावैकृ	तिका वैकृ	४६	१०
पुरुषरूपै	पुरुषरूपै	४२	२३	वैराग्यैर्श्वर्य	वैराग्यैश्वर्य	४६	१४
करोति		४३	६	दाक्षणि	दाक्षिण	४७	४
रूपाणि	रूपाणि	४३	१८	सहस्राणि	सहस्राणि	४७	९
भुताना	भूताना	४३	१९	इश्वरो	ईश्वरो	४७	१९
राश्च	राश्चमूढाश्च ।	४३	२०	धर्मदीनां	धर्मादीनां	४८	५
स्थलेषु	स्थूलेषु	४३	२१	तेन	तेच	४८	८
तम: प्रधान्	तम:प्रधान	४३	२३	दास्तुष्टि	दा तुष्टि	४८	१४
विषणा	विषण्णा	४३	२३	तामिस्त्रा	तामिस्त्रा	४८	१६
व्याता	व्यावृत्ता	४३	२४	अस्मिता द	अस्मिताद	४९	१८
नानुभवन्त	नानुभूयन्ते	४४	१	रूपत:	रूपत:	४९	७

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

॥ सांख्यतत्त्वकौमुद्याः शुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
रुपतो	रूपतो	४९	७	भे	भि	५१	२२
रुपेणै	रूपेणै	४९	९	ध्यनं	ध्ययनं	५२	१
नुक्ता	नुक्त्वा	४९	१८	दानश्च	दानं च	,,	२
बधा	वधा	४९	२०	तत्रद्या	तत्राद्या	,,	५
व	वध	४९	२१	स्वरुप	स्वरूप	,,	७
मेद	भेद	४९	२१	तुर्थि	तुर्थी	,,	१५
वधाः	वधाः	४९	२२	ञ्च	ञ्ज	,,	१७
कौप्य	कौण्य	४९	२३	द्रुव तीति	द्रुवतीति	,,	२०
वधाः	वधाः	५०	१	दा मु	दामु	,,	२१
वधै	वधै	५०	४	ताव	तावज्	५३	१
हङ्क	हङ्का	५१	५	तुष्टिः	तुष्टीः	५३	१०
भिन्य	भिमन्य	,,	६	वीजा	वीजा	५४	१
दर्शज	दर्शनज	,,	११	ङ्यो	ङ्गयो	,,	१६
ादयो	वादयो	,,	१२	न्यो	न्त्यो	,,	१६
पीति	तीति	,,	१६	र्गाद्या	र्गाद्वया	५६	१०
द्विति	द्विती	,,	१६	पते	पत्ते	,,	१८
पासु	या सुपा	,,	१७	पखिनी	पस्विनी	५७	१६
ा	त	,,	१८	ताना	तानां	५८	६
ाा	सा	,,	१९	पुरषो	पुरुषो	५८	१२
ागः	भोगः	,,	२०	साज्ञा	साक्षा	५९	५
द्रिषयो	द्विषयो	,,	२०	केवलंमिति	केवलमिति	५९	१४
ा	मी	,,	२१	....	....	....	

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अर्थसंग्रहः।

(क)वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा लौगाक्षिभास्करः।
कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसंग्रहः ॥ १ ॥

अथ परमकारुणिको भगवान् जैमिनिर्धर्म्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणीनाय। तत्रादौ धर्म्मजिज्ञासां सूत्रयामास—'अथातो धर्म्मजिज्ञासा' इति। अत्राथ शब्दो वेदाध्ययनानन्तर्य्यवचनः अतः शब्दो हि वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधौ तदध्ययनस्यार्थज्ञानरूपार्थकत्वेन व्यवस्थापनात्। तथाच वेदाध्ययनानन्तरं यतोऽर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकं तदध्ययनमतोहेतोः धर्म्मस्य वेदार्थस्य जिज्ञासा कर्त्तव्येति शेषः। जिज्ञासापदेन विचारलक्षणाऽतो धर्म्मविचारशास्त्रमिदमारम्भणीयमिति शास्त्रारम्भः सूत्रार्थः।

अथ को धर्म्मः किन्तस्य लक्षणमिति चेत्? उच्यते—यागादिरेव धर्म्मः, तल्लक्षणं—'वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्म्मः'-इति। प्रयोजनेतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति। भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्य इति। अनर्थ-

(क) अयमतिप्राचीनो मीमांसाप्रकरणग्रन्थो लौगाक्षीति प्रसिद्धः।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

फलकत्वादनर्थभूते श्येनादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति ।

न च "चोदनालक्षणोऽर्थोधर्म्मः"-इति सौत्रतल्लक्षणविरोधः। चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकदेशपरत्वादिति वाच्यम्। तत्रापि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात्, सर्व्वस्य वेदस्य धर्म्मतात्पर्य्यकत्वेन धर्म्मप्रतिपादकत्वात्। स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादि वाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते।

तथाहि—यजेतेत्यत्रांस्त्यंशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च। प्रत्ययेप्यस्त्यंशद्वय माख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च। तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे। उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते। भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलोव्यापारविशेषः।

सा द्विधा—शाब्दी भावना, आर्थी भावना चेति। तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलोभावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दी भावना। सा च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः। 'यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं" गामानयेत्यस्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम्। स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव। अतएवशाब्दी भावनेति व्यवह्रियते।

सा च भावनांशत्रयमपेक्षते—साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भावयेत्?—इति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भा-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वना साध्यत्वेनान्वेति, एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः सङ्ख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्नसाध्यत्वेनान्वयः। साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति, तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन तत्पूर्व्वमपि तस्याः शब्दे सत्वात् किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्यनिवर्त्तकत्वेन वा। इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यमितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति।

प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना। सा चाख्यातसामान्यस्य व्यापार वाचित्वात्। साप्यंशत्रयमपेक्ष्यते। साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भावयेत्?-इति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति। साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेनान्वेति। इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति।

अथ कोवेदः?-इति चेत्! उच्यते—'अपौरुषेयं वाक्यं वेदः'। स च विधि-मन्त्र-नामधेय-निषेधार्थवाद-भेदात्पञ्चविधः।

तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान्, यादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते। यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते। अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः।

यत्र कर्म्म मानान्तरेण प्राप्तं, तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुया-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

दित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति। यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते। यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टं विधानम्। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः।

न चोभयविधाने वाक्यभेदः। प्रत्येकमुभयस्याविधानात्। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिप्राप्तोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्।—तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वा सम्भवात्। ननूद्भिदा यजेत पशुकामस्येव ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याप्युत्पत्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न, दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तरा भावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात्। किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वे तेनैव यागस्तस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति सुदृढो वाक्यभेदस्तदरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्।

विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्नियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति। तत्र कर्म्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। यथाग्निहोत्रं जुहोतीति। अत्र च विधौ कर्म्मणः करणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति।

ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च। तथाच रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रशब्दस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न, रूपाश्रवणेऽप्यस्योत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथा रूपश्रवणाद्दध्ना जुहोतीति अयमेवोत्पत्तिविधिः स्यात्। तथा चाग्निहोत्रं जुहो-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तीति वाक्यमनर्थकं स्यात्।

अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा दध्ना-जुहोतीति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभाव-दध्ना होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति। गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वयः। क्वचिदाश्रयत्वेनापि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेत् तच्च किं निष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोम आश्रयत्वेनान्वेति।

एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि। श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्या-रूपाणि। एतत्सहकृतेनानेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्य्यायं ज्ञाप्यते।

तत्र निरपेक्षोरवः श्रुतिः। सा च त्रिविधा—विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री च तथाद्या लिङाद्यात्मिका। द्वितीया व्रीह्यादिश्रुतिः।

यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री। सापि त्रिविधा—विभक्तिरूपा, एकाभिधानरूपा, एकपदरूपा चेति। तत्र विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वम्। यथा व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या क्रियाङ्गत्वं तदपि पुरोडाशप्रकृतितया यथा पशोः हृदयादिरूपहविःप्रकृतितया यागाङ्गत्वम्, आरुण्यस्यापि तृतीयाश्रुत्या क्रियाङ्गत्वं, तदपि गोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा, न तु साक्षात्, अमूर्त्तत्वात्, व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थं, तस्य तेन विनाप्युपपत्तेः किन्त्वपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तं

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

व्रीहीन् प्रोक्ष्य यागानुष्ठानेऽपूर्वोपपत्तेः। एवं सर्वेष्वङ्गेषु अपूर्वप्रयुक्तमङ्गत्वं बोध्यम्। एवमिमामगृभ्णान् रसनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम्। यदा हवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या। एवमन्योऽपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः। पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वं यजेतेत्याख्याताभिहितं सङ्ख्याया भावनाङ्गत्वम्। समानाभिधानश्रुतेरेव पदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम्। नचामूर्त्तायास्तस्याः कथं भावनाङ्गत्वम्। कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः। कर्त्ता चाक्षेपलभ्यः, आख्यातेन हि भावनैवोच्यते, साच कर्त्तारं विनाऽनुपपन्नेति तमाक्षिपति। सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबला। लिङ्गादिषु न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दोऽस्ति किन्तु कल्प्यो यावच्च तैर्विनियोजकः कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वे शक्तिर्व्याहतत्वात्। अतएवैन्द्रया लिङ्गान्नेन्द्रोपस्थानार्थत्वं किन्तु ऐन्द्रया 'गार्हपत्यमुपतिष्ठते'-इति—गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वम्।

शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम्। यथाहुः—"सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते"-इति। सामर्थ्यं रूढिरेव। समाख्यातो नाभेदः, तेन बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्वम्। न तु उलप उशीरलवनाङ्गत्वम्। तस्य बर्हिर्दामीति लिङ्गाल्लवनं प्रकाशयितुं समर्थत्वात्। एव मन्यत्रापि लिङ्गादिनियोगो द्रष्टव्यः। तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्यो बलवत्। अतएव स्योनन्ते सदनं कृणोमीति मन्त्रस्य पुरोडाशसदन-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, N

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कारणाङ्गत्वम्। स्तृनं कृणोमीति लिङ्गात्, न तु वाक्यात्।

समभिव्याहारो वाक्यम्। समभिव्याहारश्च साध्यतादिवाचकद्वितीयाद्यभावेऽपि वस्तुतः शेषशेषिभाववाचकपदयोः सहोच्चारणम्। यथा यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यत्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारादेव पर्णतायाः जुह्वङ्गत्वम्। न चानर्थक्यं जुह्वाः सिद्धत्वादिति वाच्यम्। जुहूरूपशब्देन तस्याध्यापूर्व्वलक्षणात्। तथाच वाक्यार्थः—पर्णतया अवतर्हविधारणद्वारा जुह्वापूर्वं भावयेदिति। अवतहविर्धारणद्वारेति चावश्यं वक्तव्यम्। अन्यथा स्रुवादिष्वपि पर्णतापत्तेः। सेयं पर्णता अनारभ्याधीतापि सर्वप्रकृतिष्वेवान्वेति न विकृतिषु तत्र चोदकेनापि तत्प्राप्तिसम्भवात् पौनरुक्त्यापत्तेः।

यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः। यथा दर्शपूर्णमासादिः, तत्प्रकरणे सर्व्वाङ्गपाठात्।

यत्र न समग्राङ्गोपदेशः सा विकृतिः। यथा सौर्यादिः, तत्र कतिपयाङ्गानामतिदेशेनापि प्राप्तत्वात्।

अनारभ्यविधिः सामान्यविधिः। तदिदं वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत्। अतएवेन्द्राग्नी इदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वं न तु प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासाङ्गत्वम्।

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्। यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यादिवाक्ये फलविशेषस्यानिर्द्देशात् समिद्यागेन भावयेदिति बोधानन्तरं किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा, दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति बोधानन्तरं

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कथमित्यस्य, प्रकाराकाङ्क्षा, इत्थं चोभयाकाङ्क्षया प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्।

तच्च प्रकरणं द्विविधम्। महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणञ्चेति। तत्र मुख्यभावनासम्बन्धि प्रकरणं महाप्रकरणम्। तेन च प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गम् एतेच्च प्रकृताविव उभयाकाङ्क्षायाः सम्भवात्। न तु विकृतौ। तत्र 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्या'-इत्यतिदेशेन कथम्भावाकाङ्क्षाया उपशमेनापूर्वाङ्गानामपि उभयाकाङ्क्षया विनियोगासम्भवात्। तस्मादपूर्वाङ्गानां स्थानादेव विकृत्यर्थत्वमिति। अङ्गभावना सम्बन्धिप्रकरणमवान्तरप्रकरणम्। तेन चाभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वं तत्र सन्देशेनैव ज्ञाप्यते, तदभावे चाविशेषात् सर्वेषां फलभावना कथम्भावेन ग्रहणप्रसङ्गेन प्रधानाङ्गत्वापत्तेः।

एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरन्तराले विहितत्वं सन्देशः। यथाभिक्रमेण। 'तद्वि समानयत उभयभृतस्ते जो वा इत्यादिना प्रयाजानुवादिनः किञ्चिदङ्गं विधाय विधीयते प्रजाजत्वं 'यस्यैवं विदुषः प्रयाजानी इज्यन्ते प्रभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्नुदते तेऽभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै' इति। तदनन्तरमपि प्रयाजानुवादेन 'यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद'-इत्यादिना किञ्चिदङ्गं विधीयते। अतः प्रयाजाद्यङ्गमध्येभिहितमभिक्रमणं तदङ्गम्। प्रयाजैरपूर्व्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदिति ज्ञाते कथमेभिरपूर्वं कर्त्तव्यमिति कथम्भावाकाङ्क्षायाः सत्वात्। सा च सन्देशपतितैरभिक्रम-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

णादिभिः शाम्यति। न चाङ्गभावनायां कथम्भावाकाङ्क्षाभावः, भावनासाम्येन तत्रापि तत्सम्भवात्।

तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव साक्षाद्विनियोजकम् द्रव्यगुणयोस्तु तद्द्वारा। तथाहि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र फलभावनया कथम्भावाकाङ्क्षायां सन्निधिपठितं श्रूयमाणफलकं क्रियाजातमुपकार्य्याकाङ्क्षयेतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वेति। क्रियाया एव लोके कथम्भावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात्। न हि कुठारेण छिद्यादित्यत्र कथम्भावाकाङ्क्षायामुच्चार्य्यमाणोऽपि हस्तोऽन्वेति। किन्तु हस्तेनोद्यम्य निपात्येति। उद्यमननिपातने एव हस्तस्य तद्द्वारैवान्वेतीति सर्व्वजनीनमेतत्।

इदञ्च स्थानादिभ्यो बलवत्। अतएवाक्षैर्दीव्यति राजन्यमिति। देवनादयो धर्म्माः अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता अपि स्थानात् न तदङ्गं किन्तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गमिति।

देशसामान्यं स्थानम्। तद् द्विविधं—पाठसादेश्यं मनुष्ठानसादेश्यञ्चेति। स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम्।

पाठसादेश्यमपि द्विविधम्। यथासङ्ख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति। तत्रैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविशिष्टेषु 'इन्द्राग्नीरोचनादिव'-इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासङ्ख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवंरूपो विनियोगो यथासङ्ख्यपाठात्। प्रथमपठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं कर्म्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात्। एवं द्वितीयमन्त्रस्यापि। वैकृताङ्गानां प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानां सन्देशपतितानां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात्। यथा मनुष्यो-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मानां, तेषां हि कमर्थ्याकाङ्क्षायां फलं विकृत्यपूर्वमेव भावत्वेन सम्बध्यते उपस्थितत्वात्। स्वतन्त्रफलकत्वे विकृतिसन्निधिपाठानर्थक्यापत्तेः। पशुधर्म्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठेयासादेश्यात्। औपवसथ्येऽह्नि अग्निषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिने ते धर्म्माः पठ्यन्तेऽतस्तेषाङ्कमर्थ्याकाङ्क्षाया मनुष्ठेयत्वेनोपस्थितयश्च पूर्वमेव भावत्वेन सम्बध्यन्ते। तच्च स्थानं समाख्यातः प्रबलम्। अतएव शुन्धनमन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गं पाठसादेश्यात् न तु पौरोडाशिकमिति समाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गम्।

समाख्या यौगिकशब्दः। सा च द्विविधा। वैदिकी लौकिकी च। तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वं होतृचमस इति वैदिक्या समाख्यया। अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वम्। लौकिक्याध्वर्यवमिति समाख्ययेति सङ्क्षेपः।

तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि। एतत् सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्स्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्येवं रूपेण यानि विनियोज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि, क्रियारूपाणि चेति।

तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसङ्ख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि। गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च। एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीति चोच्यते।

कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म्म सन्निपत्योपकारकम्। यथावघातप्रोक्षणादि। तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टा दृष्टा-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

र्थञ्चेति। दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि। दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि। तद्धि द्रव्यतयागांशेनैवादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति।

द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म्म त्वारादुपकारकम्। यथा प्रयाजादि। आरादुपकारकाञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते। सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव चाश्रयि कर्मेत्युच्यते। तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो विनियोगविधिः।

प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन्विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्य्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते।

न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाव इति वाच्यं—विलम्बे ह्यङ्ग-प्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः—विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सहकृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रम आश्रियमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेवस्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्।

तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्व्वापर्य्यरूपो वा। तत्र षट् प्रमाणानि। श्रुत्यर्थ-पठन-स्थान-मुख्य-प्रवृत्त्याख्यानि।

तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः। तच्च द्विविधम्। केवलक्रम-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

परन्तद्विशिष्टपदार्थपरञ्चेति। तत्र "वेदं कृत्वा वेदिङ्करोतीति" केवलक्रमपरं वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात्। 'वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्षः' इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम्। एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातु मशक्यत्वात्। सेयं श्रुतिरितर प्रमाणापेक्षया बलवती तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात्। अतएवाश्विनग्रहस्य पाठक्रमात् तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावाश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनाद्दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम्।

यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः। यथा अग्निहोत्रं जुहोति'—'यवागुम्पचति' इति अग्निहोत्रहोमयवागुपाकयोः। अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकप्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते, स चायं पाठक्रमात् बलवान्। यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्रमप्रयोजनवाधेऽदृष्टार्थत्वं स्यात्। न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति।

पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः। तस्माच्च। पदार्थानां क्रम आश्रियते। येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्रत्ययं जनयन्ति यथाप्रत्ययञ्च पदार्थानामनुष्ठानम्।

स च पाठो द्विविधः। मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति। तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तत्तद्याज्यानुवाक्याद्यः क्रम आश्रियते स मन्त्रपाठः। स चायम् मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलीयात्। अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रपाठस्यान्तरङ्गत्वात् ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदमेवं कर्त्तव्यमिति प्रबोध्य कृतार्थं, मन्त्राः पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियन्ते अनुष्ठानक्रमस्य

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

स्मरणक्रमाधीनत्वात् क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वादन्तरङ्गो मन्त्रपाठ इति। 'प्रयाजानां समिधो यजति'—'तनूनपातं यजति'-इत्येवं विधिवाक्यक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः। यद्यपि ब्राह्मणवाक्यान्यन्वर्थं विधाय कृतार्थानि तथापि प्रयाजादीनां क्रमस्मारकान्तरस्याभावात्तान्येव क्रमस्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते।

स्थानं नामोपस्थितिः। यस्य देशेऽनुष्ठीयन्ते तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तम्। तस्य प्रथममनुष्ठानम्। अतएव साद्यस्केऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्त्तव्ये आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चात्। तस्मिन् देशे आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितिः।

तथाहि—ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः। आग्नीषोमीयः, सवनीयः, आनुबन्ध्यश्चेति। ते च भिन्नदेशाः। आग्नीषोमीय औपवसथ्येऽह्नि। सवनीयः सुत्याकाले। आनुबन्ध्यस्त्वन्ते। साद्यस्को नाम सोमयागविशेषः सचाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारोऽतस्तत्रयोऽपि पशुयागाः साद्यस्के चोदकप्राप्ताः तेषां तत्र साहित्यं श्रुतं 'सह पशूनालभेत'-इति, तच्च साहित्यं सवनीयदेशे तस्य प्रधान—प्रत्यासत्तेः, स्थानातिक्रमसाम्याच्च। सवनीयदेशे ह्यनुष्ठाने आग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रमो भवति। आग्नीषोमीयदेशे वाऽनुष्ठाने त्रयाणामपि स्वस्वस्थानातिक्रमः। तथाच प्रकृतावाश्विनग्रहं कृत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीत्याश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयो विहित इति साद्यस्केऽप्याश्वि

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

नग्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितो भवतीति युक्तम्। तस्य स्थानात् प्रथममनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादित्युक्तम्।

प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रमः स मुख्यक्रमः। येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषा मङ्गानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति। व्युत्क्रमेणानुष्ठाने केषाञ्चिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानं केषाञ्चिदत्यन्तं व्यवधानं स्यात्। तच्चायुक्तं, प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः। अतः प्रधानक्रमोऽप्यङ्गक्रमे हेतुः। अतः स एव प्रयाजशेषेणादावाग्नेयहविषोऽभिघारणं पश्चादैन्द्रस्य दध्नः आग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्वापर्य्यात्। एवं द्वयोरभिघारणयोः स्वस्वप्रधानेन तुल्यमेकान्तरितं व्यवधानम्। व्युत्क्रमेणाभिघारणे त्वाग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयो-रत्यन्तमव्यवधानम्। ऐन्द्रदध्नाभिघारणैन्द्रयागयोर्द्व्यन्तरितं व्यवधानम्। तच्चायुक्तमित्युक्तमेव। स च मुख्यक्रमः पाठक्रमाद् दुर्बलः मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रम-प्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिकः। पाठक्रमस्तु निरपेक्ष-स्वाध्याय-पाठ-क्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान्। प्रवृत्तिक्रमाच्च बलवान्। प्रवृत्तिक्रमे हि बहूनामङ्गानां प्रधान-विप्रकर्षात्। मुख्यक्रमे तु सन्निकर्षात्।

सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिना मङ्गानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्त्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठित-पदार्थक्रमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः। यथा प्राजापत्यपश्वङ्गेषु। "प्राजापत्यां हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यै स्चरन्तीति" वाक्येन दृतीयानिर्देशात् वैतिकात्तं परतोका एकाकालत्व न दि

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

हिता। अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं सम्पाद्यं तच्च प्राजापत्यपशूनां सप्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानादुपपद्यते। तदङ्गानां चोपाकरणादीनां युगपदनुष्ठानमशक्यम्। अतस्तेषां 'साहित्यमव्यवहितानुष्ठानात् सम्पाद्यम्। तच्चैकस्योपाकरणं विधायापरस्योपाकरणं विधेयम्। एवं नियोजनादिकमपि। तथाच प्राजापत्येषु कस्माच्चित्पशोरारभ्य एकं सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयादिः पदार्थस्तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः स प्रवृत्तिक्रमः। सोऽयं श्रुत्यादिभ्यो दुर्बलः।

तदेवं संक्षेपतो निरूपितः षड्विधः क्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः।

कर्म्मजन्यफलस्वाम्यबोधकोविधिरधिकारविधिः। कर्म्मजन्यफलस्वाम्यं च कर्म्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च यजेत स्वर्गकामइत्यादिरूपः, स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधतानेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्सोऽग्नयेक्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपे' दित्यादिना दाहाटौ निमित्ते कर्म्म विदधता निमित्तवतः कर्म्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपद्यते। एव 'महरहः सन्ध्यामुपासीते' त्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनाजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते।

तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः। अधिकारश्च स एव यद्विधिवाक्ये पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते। यथा काम्ये कर्म्मणि फलकामना। नैमित्तिके कर्म्मणि निमि-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

त्तनियमः। नित्ये सन्ध्योपासनादौ श्रुचिविहितकालजीवित्वम् अतएव 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामोयजेते' त्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्य मुद्दिश्य राजसूयं विदधता न स्वराज्यकाममात्रस्य फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किन्तु राज्ञः सतः स्वाराज्यकामस्यैव। राजसूयस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात्। किञ्चित्तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वे नाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवमग्निसाध्यकर्मसु आधानसिद्धाग्निमता अग्निसाध्यकर्मणा मग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनां माधानसिद्धाग्निमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः, एवं सामर्थ्यमपि 'आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति' न्यायात् समर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः॥

तदेवं निरूपितो विधिः।

(इति विधिमीमांसा)

प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः। तेषाञ्च तादृशार्थस्मारकत्वे नैवार्थवत्त्वं न तु तदुच्चारण मदृष्टार्थं सम्भवति, दृष्टफलकत्वे ऽदृष्टफलकतायाः अन्याय्यत्वात्। न च दृष्टार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवान्मन्त्राम्नानमनर्थमिति वाच्यम्। 'मन्त्रै रेव स्मर्त्तव्य' मिति नियमविध्याश्रयणात्॥

नानासाधनसाध्यक्रियाया मेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः॥

यथाहुः—'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयत' इति'॥

अस्यार्थः—'प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्व-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

विधिः' । यथा—'यजेत स्वर्गकामः'—इत्यादिः । स्वर्गार्थ-कयागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात् ।

'पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः' । यथा—'व्रीहीन् अवहन्ती' त्यादिः । कथमत्र पक्षेऽप्राप्तप्रापकत्वमिति चेदित्थम्—अनेन हि अवघातस्त्र वैतुष्यार्थं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्त्वात् । किन्तु नियमः । स चाप्राप्तांशपूरणम् । वैतुष्यस्त्र हि नानोपायसाध्यत्वाद्यदावघातं परित्यज्योपायान्तरं गृहीतु मारभते, तदावघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विघातनामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अत्रच नियमविधावप्यंशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः । पक्षेऽप्राप्तावघातविधानमिति यावत् ।

'उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसङ्ख्याविधिः' । यथा—'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति । इदं हि वाक्यं न पञ्चनखभक्षणपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमपरं पञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तः पक्षेऽप्राप्त्यभावात् । अत इदम् अपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसङ्ख्याविधिः ।

सा च द्विविधा । श्रौती लाक्षणिकी चेति । तत्र च ह्येवावयन्तीति श्रौती परिसङ्ख्या । एवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्ते रभिधानात् । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति तु लाक्षणिकी । इतरनिवृत्तिवाचकपदाभावात् । अतएवैषा त्रिदोषग्रस्ता । दोषत्रयञ्च श्रुतहानिरश्रुतकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति ।

तदुक्तम्—'श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्राप्तस्य बाधइत्येवं परिसंख्या त्रिदूषणेति।'

श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात्। अश्रुताया अपञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात्। प्राप्तस्य चापञ्चनखभक्षणस्य बाधनादिति। अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठं प्राप्तबाधस्त्वर्थनिष्ठ इति दिक्।

(इति मन्त्रमीमांसा)

येषां तु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न सम्भवति तदुच्चारणस्यान्यथात्वाऽदृष्टार्थकत्वं कल्प्यत इति नानर्थक्यमिति नासक्षेयानाञ्च विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम्। तथाहि-'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्रोद्भिच्छब्दो यागनामधेयम्। तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते। तथाहि—अनेन वाक्येनाप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते। यागसामान्यस्याविधेयत्वात्। यागविशेष एव विधीयते। तत्र कोऽसौ याग इत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिन्नामको याग इति विज्ञायते। उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदित्यत्र सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात्। नामधेयत्वञ्च निमित्तचतुष्टयात्, मत्वर्थलक्षणाभयात्, वाक्यभेदभयात्, तत्प्रख्यशास्त्रात्, तद्व्यपदेशाद्देति। तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात्। तथाहि—न तावदनेन वाक्येन फलं प्रति विधानं तं प्रति च गुणविधानं युज्यते वाक्यभेदापत्तेः। उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे च यागस्याप्राप्तत्वाद्गुणविशिष्टकर्मविधानं वाच्यम्। उद्भिद्वता यागेन पशुं भावयेदिति। विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणेत्युक्तमेव। 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यत्र चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेदाद्।

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तथाहि—न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं सम्भवति । दधि-मधु घृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन गुणस्य विहितत्वात्तद्विशिष्टयागविध्यनुपपत्तेः । यागस्य फल-सम्बन्धे गुणसम्बन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदस्तस्माच्चित्रा-शब्दः कर्म्मनामधेयम् । तथाच 'चित्रायागेन पशुं भावये'-दिति सामानाधिकरण्येनान्वयान्न वाक्यभेदः । प्रकृतेष्टेरने-कद्रव्यत्वे चित्राशब्दवाच्यत्वोपपत्तिः 'अग्निहोत्रं जुहोतो'-त्यग्निहोत्रशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात् । तस्य प्रख्यापकस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वादग्निहोत्रशब्दः कर्म्मनामधेयमिति यावत् ।

नन्वयं गुणविधिरेव कुतो नेति चेन्न, यद्यग्नौ होत्रमस्मि-न्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपो गुणो विधेयस्तदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैवाग्नेः प्राप्तत्वात्तद्विधाना-नर्थक्यम् । अग्नये होत्र मिति चतुर्थीसमास माश्रित्याग्नि-देवतारूपगुणोऽनेन विधीयत इति चेन्न । तद्देवतायाः शास्त्रा-न्तरेण प्राप्तत्वात् । किं तच्छास्त्रान्तरमिति चेत्—यदग्नये च प्रजापते च सायं जुहोतीति केचित् । अपरे' त्वग्निर्ज्योति ज्योतिरग्निः स्वाहेति' मन्त्रवर्ण एवाग्निरूपदेवताप्रापकः । नन्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिदेवतया बाधः स्यात् । मन्त्र-वर्णस्य चतुर्थीतो दुर्बलत्वात् ।

यथाहुः-"तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।
देवतया विधिस्तत्र दुर्बलन्तु ततः परमिति" चेन्न ।

'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती'त्यत्र न केवल-प्रजापतिविधानं किन्तु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुचित

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रजापतेः। एवञ्च न बाधः 'केवलप्रजापतिविधानाभावात्।

नचात्र समुच्चितोभयविधानमेव कथन्नेति वाच्यम्। समुच्चितोभयविधानापेक्षयान्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितपतिमात्रविधाने लाघवात्। एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वि,त्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात् समिधो यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दास्तत्प्रख्यशास्त्रात् कर्म्मनामधेयम्। श्येनेनाभिचरन् यजेते,त्यत्र श्येनशब्दस्य कर्म्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात् तेन व्यपदेशादुपमानात्तदन्यथानुपपत्तेरिति यावत्। तथाहि-'यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति। तद्यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात्तदार्थवादेस्तस्यैव स्तुतिः कार्य्या 'यथावैश्येनोपनिपत्या दत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त,' इत्यनेनात्र श्येनार्थवादेन श्येनः स्तोतुं न शक्यः। श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात्। न च श्येनोपमानत्वेन स एवास्तोतुं शक्यते। उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात्। यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते स तदार्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यत इति श्येनशब्दः कर्म्मनामधेयं तद्व्यपदेशादिति।

उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पञ्चमं नामधेयनिमित्तमिति केचित्। यथा 'वैश्वदेवेन यजेत'इत्यादौ। अत्रोत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वाद्वैश्वदेवशब्दस्य विश्वदेवदेवताविधायकत्वं न सम्भवतीति कर्म्मनामधेयत्वम्। वस्तुतस्तु तत्प्रख्यशास्त्रादेवास्य कर्म्मनामधेयत्वम्। प्रकृतयागे विश्वदेवगुणसम्प्रतिपन्नशास्त्रस्यार्थवादरूपस्यैव सत्त्वात्। 'यद्वि-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

श्वे देवाः समं यजेत तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्,।

(इति नामधेय-मीमांसा)

पुरुषस्य निवर्त्तकं वाक्यं निषेधः। निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्वात्। तथाहि-यथा विधिः प्रवर्त्तनां प्रतिपादयन् स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयति। तथा 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादि निषेधोऽपि निवर्त्तयन् स्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्त्तयति।

ननु निषेधवाक्यस्य कथं, निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वमिति चेत्? उच्यते-न तावद्धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयः! अव्यवधानेऽपि तस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः। न ह्यन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति। अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादावपि राज्ञः क्रियान्वयापत्तेः। अतः प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेऽन्वयः। तत्रापि नामाख्यातत्वांशवाच्यार्थभावनायाः तस्या लिङंशवाच्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः। किन्तु लिङंशवाच्यशाब्दभावनायाः तस्याः सर्वापेक्षया प्रधानत्वात्। नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम्। यथा 'घटो नास्तीत्यादौ'। अस्तीति शब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्त्वविरोधिनिवर्त्तनामेव बोधयति। विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयतीति प्रतीतेः। तस्मान्निषेधवाक्यस्थले निवर्त्तनैव वाक्यार्थः! यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तच्च बाधकं द्विविधम्। तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्प-प्रसक्तिश्च। तत्राद्यं 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य' मित्यादौ तस्य व्रतमित्युपक्रम्यैतद्वाक्यपाठात्। तथा चात्र पर्युदासाश्रयणम्। तथाहि—व्रतशब्दस्य कर्त्तव्यार्थरूढत्वात्तस्य व्रतमित्यत्र स्नातकस्य व्रतानां कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात्। किं तत्-कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य'मित्यादिना कर्त्त-व्यार्थ एव प्रतिपादनीयः। अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवा-क्यत्वं न स्यात्। तथाच नञर्थेन प्रत्ययार्थान्वयः कर्त्तव्या-र्थानवबोधात्। विध्यर्थप्रवर्त्तनाविरोधिनिवर्त्तनाया एव ता-दृशनञा बोधनात्। तस्याश्च कर्त्तव्यार्थत्वाभावात्। तस्मा-न्नेक्षेतेत्यत्र नञा धात्वर्थविरोधनेक्षणसङ्कल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यते। तस्य कर्त्तव्यत्वसम्भवात्। आदित्यविषयकानी-क्षणसङ्कल्पेन भावयेदिति वाक्यार्थस्तत्र भाव्याकाङ्क्षाया मे-तावता हैनसा वियुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्यतयान्वेति। एवञ्च पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वं निर्वह-त्येव। न चात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि सम्भ-वात् कथमनीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम्? तत्र कर्त्तव्यताभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात्।

द्वितीयं—'यजतिषु येयजामहङ्करोति नानुयाजेष्वि'-त्यादौ अत्र विकल्पप्रसक्तेरेव पर्य्युदासाश्रयणात्। तथाहि—यद्यत्र वाक्ये नञर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात्तदा 'अनुयाजेषु ये यजामहे' इति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात्। 'अनुयाजेषु ये यजामहे' न कुर्य्यादिति। स च प्राप्तिपूर्व्वक एव प्राप्तस्यैव प्रतिषेधात्। प्राप्तिश्च यजतिषु 'ये यजामहङ्करोतीति' प्रा-

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

स्यादेव वाच्या। शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्प एव न तु बाधः। प्राप्तिमूलरागस्यैव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायोगात्। न च यदि जुहोती हि विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति शास्त्रस्येव नानुयाजेष्वित्यनेन यजतिषु ये यजामहङ्करोतीत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम्? परस्परनिरपेक्षयोरेव शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावात्। पदशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीय शास्त्रानपेक्षणान्निरपेक्षत्वम्। प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रशक्त्यर्थं 'यजतिषु ये यजामहे' मितस्यानपेक्षणान्न निरपेक्षत्वम्। तस्माच्छास्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्पएव, स च न युक्तः। विकल्पे शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यापातात्। न 'ह्यनुयाजेषु ये यजामहे' इत्यस्यानुष्ठाने 'नानुयाजेष्वि'त्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति, व्रीहियागानुष्ठाने यवशास्त्रस्येव। द्विरदृष्टकल्पना च स्यात्, विधिप्रतिषेधयोरपि पुरुषार्थत्वात्। अतोऽत्र न प्रतिषेधस्याश्रयणम्। किन्तु अनुयाजसम्बन्धिनामित्यत्र पर्युदासस्यैव। इत्थञ्चानुयाजव्यतिरिक्तेषु 'यजतिषु ये यजामहे' इति मन्त्रं कुर्य्यादिति वाक्यार्थबोधः। नञोऽनुयाजव्यतिरिक्ते लाक्षणिकत्वात्। एवञ्च न विकल्पः। अत्र च वाक्ये 'ये यजामहे' इति न विधीयते। 'यजतिषु ये यजामहे' इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्। किन्तु सामान्यशास्त्रप्राप्ते 'यजामहे' इत्यनुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तं विषयत्वं विधीयते—यत् यजतिषु ये यजामहङ्करोति तदनुयाजव्यतिरिक्ते ष्वेवेति।

नन्वेवं सामान्यप्राप्तस्य विशेषशङ्कोपरूपादुपसंहारात्

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पर्युदासस्य भेदो न स्यादिति चेन्न उपसंहारो हि तन्मात्र-सङ्कोचार्थः। यथा पुरोडाशे 'चतुर्द्धा करोतीति' सामान्य-प्राप्तचतुर्द्धाकरणम् आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति विशेषादाग्ने-य-पुरोडाशमात्रे सङ्कोचति। पर्युदासस्तु तदन्यमात्रसङ्को-चार्थ इति ततो भेदात्। कुत्रचिद्विकल्पप्रसक्तावप्यनन्य-गत्या प्रतिषेधाश्रयणम्। यथा 'नातिरात्रे षोड़शिनं गृ-ह्णाती,त्यादौ। अत्र 'अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति' शास्त्रप्राप्तषोड़शिग्रहणस्य निषेधाद्विकल्पप्रसक्तावपि न प-र्युदासाश्रयणम्, असम्भवात्। तथाहि—यद्यत्र षोड़शिपदा-र्थेन अर्थान्वयस्तदातिरात्रे षोड़शिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्। स च सम्भवति अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति' प्रत्यक्षविधिविरोधात्। यदि चातिरात्रपदार्थे-नान्वयस्तदातिरात्रव्यतिरिक्ते षोड़शिनं गृह्णातीति वाक्या-र्थबोधः स्यात्। सोऽपि न सम्भवति, तद्विधिविरोधात्। अतोऽनन्यगत्या शास्त्रप्राप्तषोड़शिग्रहणस्यैव निषेधः। न च विकल्पप्रसक्तिः तस्याप्याश्रयणीयत्वात्। इयांस्तु विशेषो यद्विकल्पादैकप्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम्। यथा 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादौ कलञ्जभक्षणादिस्तत्र भक्षणनिषेध-स्यैव पुरुषार्थत्वात्।

न च 'दीक्षितो ददाति न जुहोति' त्यादौ शास्त्रप्रा-प्तदानहोमादीनां निषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम्। स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेऽपि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम्। यथा क्रतौ स्त्रीगमनादेः।

annath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वेन तस्य क्रतुवैगुण्यसम्पादकत्वात्।

(इति निषेधमीमांसा)

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः। तस्य च लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसानम्। तथाहि-अर्थवाद-वाक्यं हि स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावाद्विधेयनिषिध्य-मानयोः प्राशस्त्यनिन्दितत्वे लक्षणया प्रतिपादयति। स्वार्थ-मात्रपरत्व आनर्थक्यप्रसङ्गात्। "आम्नायस्य क्रियार्थ-त्वात्" न चेष्टापत्तिः। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इत्यध्ययनवि-धिना सकलवेदाध्ययनं कर्त्तव्यम् इति बोधयता सर्ववेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसायित्वं सूचयता उपात्तत्वेनानर्थ-क्यानुपपत्तेः।

स द्विविधः। विधिशेषोनिषेधशेषश्चेति। तत्र वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम' इत्यादि विधिशेषस्य वायुर्वै क्षेपि-ष्ठादेवतेत्यादेर्विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतयार्थवत्त्वम्। बर्हिषि रजतं न देय, मित्यादि निषेधशेषस्य सोऽरोदीद्यदरोदी-त्तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मित्यादेर्निषिद्धनिन्दितत्वबोधकतयार्थवत्त्व-म्। न च प्राशस्त्यादिबोधस्य निष्प्रयोजनत्त्वेनार्थवादस्यर्थ-वत्त्वमिति वाच्यम्! आलस्यवशादप्रवर्त्तमानस्य पुंसः प्रवृ-त्त्यादिजनकत्वेन तद्बोधस्योपयोगात्। स पुनस्त्रिधा।

तदुक्तं—'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादो विधारिते।

'भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मत इति'।

अस्यार्थः—प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादो गुणवादः। यथा आदित्यो यूप' इत्यादिः। यूपे आदित्याभेदस्य प्र-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

त्यक्षेबाधितादित्यवदुज्ज्वलरूपोगुणोऽनेन लक्षणया प्रतिपाद्यते।

प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽनुवादः। यथा'ग्निर्हिमस्य भेषज' मित्यादिः। हिमोविरोधित्वस्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वात्।

प्रमाणान्तरविरोधतस्तु तिरोहितार्थबोधको वादो भूतार्थवादः'। यथा 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छ'दित्यादिः।

(इत्यर्थवादमीमांसा)

एवं 'यजेत स्वर्गकाम'-इत्यादिनिखिलवेदस्य साक्षात्परम्परया वा यागादिधर्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम्। सोऽयं धर्मो यदुद्दिश्य विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः। ईश्वरार्पणबुध्या क्रियमाणस्तु निश्रेयसहेतुः। न च दर्पणबुध्याऽनुष्ठाने प्रमाणाभाव इति वाच्यम्।

'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यद्यत्पश्यसि कौन्तेय! तत्कुरुष्व मदर्पण'मिति।

भगवद्गीतास्मृतेरेव प्रमाणत्वात् स्मृतिचरणे तत् प्रामाण्यस्य श्रुतिमूलकत्वेन व्यवस्थापनादिति शिवम्।

बालानां सुखबोधाय भास्करेण सुमेधसा।
रचितोऽयं समासेन जैमिनीयार्थसंग्रहः॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करविरचितं
पूर्व्वमीमांसार्थसंग्रह-नाम प्रकरणं समाप्तम्।

॥ ग्रन्थोऽयं समाप्तः॥

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

श्री

सार्पिरवयव विन्दुदोर्लभ्य प्रयुक्त
दोर्लभ्य वती विन्दक त्रिकास[illegible]गा
वना वि बर्धी भूता सना
स्यदोर्लभ्य प्रयुक्त दोर्लभ्यवल
स्यक्त मेबाति क्र गाक त्रिकत्रिकल
त्र

नेपाल श्री गंगा शारणमे.
श्रीगणेशाय नमः श्रीशारदायै नमः

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi
Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

श्री

स्वाव्यवहितापकर्षवत्सु केतकत्व
स्वसमानाधिकरण स्वविषयकज्ञा
नजनकज्ञानाविषयत्वम् लक्षण
त्वम्॥ स्वविषयकज्ञानजन्यज्ञानवि
विषयत्वम्॥ लक्ष्यत्वम् स्वाविष्टप्री
यत्वरुक्षत्वम्यापारवत्त्वम् कर्तृ
त्व॥ स्वविषयकस्वाश्रयप्रतिबिम्बितत्व
त्वं वक्तृत्वम् अभीष्टकर्तृकत्व

स्वकर्मकातिक्रमणकर्तृकत्व

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

स्वावच्छिन्नापकर्षवत्स्वरकत्व

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ॐ श्री गणेशाय नमः

[illegible]

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

This PDF you are browsing is in a series of several scanned documents containing the personal colleciton of Jagannath Bhattarai ji from Kathmandu, Nepal.

CV:

Jagannath Bhattarai
Date of Birth: 31 December 1960
Place of Birth: Kathmandu, Nepal
Address: Nagarjun (Ramkot), Kathmandu

Educational Qualifications
Bachelor of Science (B.Sc.) – Major in Biology
Master's Degree – Sociology & Anthropology
Shastri (Ongoing) – Balmiki Vidyapeeth

Professional Experience
Government School Teacher (Madhyamik Pratham Shreni)
Taught at Secondary Level (Madhyamik)
Taught at Higher Secondary Level (Uchcha Madhyamik)
Served as Head Teacher
Led academic and administrative development
Strengthened institutional performance and student outcomes

Areas of Interest
Sanskrit Vyakaran
Spiritual & Philosophical Studies
Educational Leadership

Digitization by eGangotri Trust
Funding by MIDF, New Delhi